BIOPHILIA: VAN VENSTERBANK TOT LANDSCHAP

Erik A. de Jong

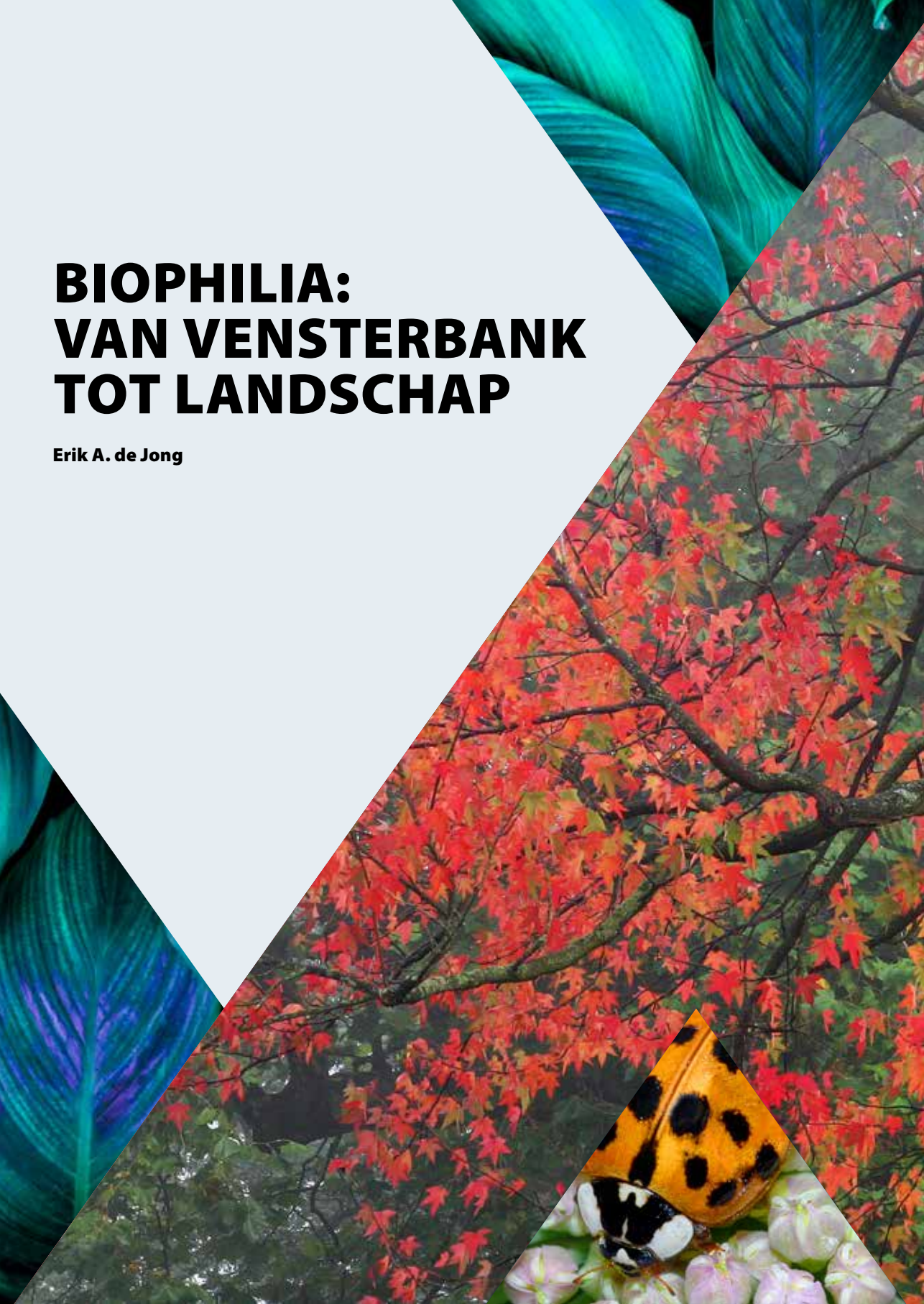

Biophilia: van vensterbank tot landschap

Erik A. de Jong

Essay geschreven bij het afscheid als ARTIS-hoogleraar Cultuur, Landschap en Natuur aan de Universiteit van Amsterdam

'It is a wholesome and necessary thing for us to turn again to the earth and in the contemplation of her beauties to know the sense of wonder and humility'

Rachel Carson

Colofon:
Tekst: Erik A. de Jong © 2020
Uitgever: Koninklijke Zoölogische Vereniging Natura Artis Magistra, Amsterdam
Redactie: Annika Meijer
Vormgeving: Ivo Mulder
Druk: Aeroprint
Foto's omslag: Ronald van Weeren

Ten geleide

Dit essay werd geschreven ter gelegenheid van het beëindigen van de bijzondere ARTIS-leerstoel Cultuur, Landschap en Natuur aan de Universiteit van Amsterdam in plaats van een afscheidscollege dat alleen onder zeer beperkende omstandigheden plaats had kunnen vinden.

De stichting Natura Artis Magistra en het Fonds Beeldende Kunst Vormgeving en Bouwkunst namen in 2009 samen het initiatief om bij de Faculteit Geesteswetenschappen studenten de mogelijkheid te bieden zich te verdiepen in de relatie tussen cultuur en natuur. Meer in het bijzonder de samenhang tussen natuurhistorisch, landschappelijk, cultuurhistorisch en architectonisch erfgoed. In 2012 nam de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting in Den Haag de sponsortaak over van het Fonds BKVB dat overging in het Mondriaan Fonds. De aanstelling was voor een dag in de week. Ik dank de sponsoren voor de mogelijkheid deze leerstoel te mogen vervullen.

Elf jaar lang werden er in de historische, en met schilderijen behangen, Collegezaal midden in het ARTIS-Park, aan de UvA en in de historische UvA-ARTIS-Bibliotheek colleges gegeven in de relatie natuur-mens. Studenten vertegenwoordigden een breed scala aan disciplines: muziekgeschiedenis, sociologie, kunst- en cultuurwetenschappen, antropologie, natuurwetenschap, erfgoedstudies, filosofie, religiewetenschap, taal- en cultuurwetenschap en geschiedenis. Vanaf het begin werden de colleges in harmonische samenwerking met de Illustere School opengesteld voor toehoorders. Dat heeft mijn onderwijs zeer verrijkt en gevaloriseerd. De aanwezigheid van levende en dode erfgoedcollecties op het gebied van natuur, (tuin- en park)architectuur, kunst, geïllustreerde boeken, archieven en interieurs zorgde voor de mogelijkheid onderwerpen uit de colleges in situ aanschouwelijk te maken, te bestuderen en te ervaren. Thema's van de colleges behelsden *Natuur, wetenschap en kunst, Biophilia, Het Antropoceen, Nature? in the Anthropocene, De Tuin als Universum, Green by Design: landscape and nature as a lens for understanding culture and heritage*, in samenwerking met gastsprekers, collega's erfgoedstudies en het Instituut voor Interdisciplinaire Studies, Science Park. Er werden bij de leerstoel theses en proefschriften geschreven en stages gelopen. In samenwerking met de afdelingen Landschapsarchitectuur Universiteit Wageningen en Technische Universiteit Delft werd een project opgestart om landschapsarchitecten te laten promoveren.[1]

De leerstoel verzorgde lezingen en adviezen en werkte samen met kunstenaars aan projecten die natuur en landschap tot uitgangspunt namen. Met dr. Bert van de Roemer, Algemene Cultuurwetenschappen UvA en drs. Hans Mulder, ARTIS-Bibliotheek, Bijzondere Collecties UvA, werd de Onderzoeksgroep Geesteswetenschappen *Natura Artis Magistra* opgericht. Doelstelling is in eerste instantie geesteswetenschappelijke studies van onderzoekers en promovendi aan de UvA over cultuur, wetenschap en natuur bij elkaar te brengen en een platform te bieden, in tweede instantie de collecties van de ARTIS-Bibliotheek en het ARTIS-erfgoed in meest brede zin door onderzoek en activiteiten te ondersteunen en te bewerken. Daarnaast werd eigen onderzoek verricht, vaak als onderdeel van projecten in Nederland, Stockholm, Versailles, Wenen, Zürich en Genève. Met Kossmanndejong in Amsterdam kwam *The Story of Gardening* op landgoed The Newt in Somerset, Engeland tot stand, een museuminstallatie die begin 2020 openging. Telkens probeerde de leerstoel kennis over te dragen en begrijpelijk te maken voor allerlei verschillende publieksgroepen, inclusief UvA-alumni en aankomende studenten door middel van projecten, studiedagen, tentoonstellingen, presentaties en rondleidingen.

In combinatie met adviestaken ten aanzien van het Masterplan van ARTIS heeft de leerstoel bijgedragen aan de actuele positionering van de naam waaronder ARTIS in 1838 werd opgericht: *Natura Artis Magistra*, Natuur als Lerares van Kunst en Wetenschap. Dat heeft onder meer uitgewerkt in de ontwikkeling van een erfgoed- en beheervisie op het ensemble van levende en dode collecties, architectuur, park en tuinen en interieurs. Onderzoek en uitvoering moesten plaatsvinden naar de meest recente opvattingen over cultuur- en natuurhistorisch erfgoed, rekening houdend met de geschiedenis van ARTIS en zijn ligging in de Plantage. Omdat ARTIS vooral een educatief instituut is, was het onvermijdelijk dat zulke vernieuwingen ook hun weerslag moesten krijgen in educatie en overdracht. Er zijn vanaf het begin veel suggesties en ideeën gegaan richting de afdeling Educatie binnen ARTIS. Vanuit de opgerichte ARTIS-Academie heeft de ARTIS-leerstoel in samenwerking met de Vereniging voor Milieufilosofie een aantal keren de Dag van de Milieufilosofie tijdens World Earth Day georganiseerd. Er waren boekbesprekingen onder de begeesterde leiding van Wim Brands, de oprichting van het Parlement der Dingen in ARTIS in samenwerking met Partizan Publik en het geslaagde Symposium Machine Wilderness. Er werd een artist in residence voorbereid. Er werd veel tijd geïnvesteerd in de restauratie (tot 2019) en het bedenken van een inhoudelijk plan voor het Groote Museum (tot 2016). Juist in een tijd waarin vaststaande paradigma's aan verandering onderhevig zijn, en dat ook moeten zijn, is de positie van de leerstoel tussen ARTIS en Universiteit van Amsterdam niet

altijd een makkelijke, maar wel leerzame opgave gebleken. Kennisontwikkeling is een groot academisch goed, maar kan daarbuiten, zelfs als het op verzoek en in samenhang is ontwikkeld en met regelmaat voorgelegd en besproken, uiteindelijk zonder discussie of evaluatie worden genegeerd en verworpen.

De ARTIS-leerstoel vertegenwoordigt het einde van een academische loopbaan die begon in 1980 en naast werk in Nederland (posities aan de Vrije Universiteit en Wageningen University) ook zijn activiteit buiten Nederland heeft gekend: aan het Bard Graduate Centre in New York en als Harvard Senior Fellow in Boston/ Dumbarton Oaks, Washington D.C.. Er zijn veel contacten geweest met studenten en collega's elders in de VS, in Engeland, Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland, Italië, Zweden, Noorwegen, Finland en Japan. Het was altijd een groot plezier inspirerend samen te mogen werken met (academische) collega's, tuin- en landschapsontwerpers, musea, particuliere opdrachtgevers, botanici, kunstenaars, architecten, erfgoedspecialisten, -beheerders en -gebruikers.

Dit essay besluit in officiële zin mijn academische loopbaan. Het reflecteert op een persoonlijke manier op stof die werd aangeboden in de colleges van de laatste jaren. Men kan de tekst lezen als een pleidooi voor groene geesteswetenschappen, die elders *Environmental Humanities of Ecological Humanities* worden genoemd. Het is de afgelopen tijd duidelijk geworden dat natuur in meest brede zin van klimaat, gender, hybriditeit, Antropoceen, culturele diversiteit en biodiversiteit, inclusief gemaakt moet worden in geesteswetenschappelijk onderzoek en onderwijs. Er bestaat grote behoefte aan zulke ecokritiek, die ook in de humaniora aan de UvA langzaam terrein wint. Waar deze leerstoel door ARTIS niet wordt gecontinueerd, blijft de opgave en de taak voor Geesteswetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam bestaan zich in te zetten voor diepgaand onderwijs en onderzoek ten aanzien van wat in dit essay natuurcultuur wordt genoemd. Er ligt een grote verantwoordelijkheid een jongere generatie en een algemeen publiek kennis te kunnen laten vergaren ten aanzien van de vervlechting van natuur en cultuur. Met de daaruit voortkomende problematiek zal de veranderende antropocene wereld ons als individu en samenleving voorlopig blijvend confronteren. Dat is, wat mij betreft, ook de meeste essentiële educatieve taak voor ARTIS.

Ik dank eenieder die deze leerstoel voor mij tot een professioneel, maar vooral ook persoonlijk avontuur heeft gemaakt.

Erik A. de Jong

Veel ben ik deze laatste jaren persoonlijk verschuldigd aan: Michael Boyd en Ritambhara Tyson, Olga WA, Riet Aarsse, Jet Bakels, Maria Blaisse, Marjolijn Boterenbrood, Marleen en Wouter Kloek-van Soest, Joris Buis, Tomas Degenaar, Ellen Dosse en Floris van der Kleij, Michael van Gessel, Ton Hilhorst, Joost Janmaat, Kenzo Kusuda, Roosmarijn Pallandt, Hanneke Ronnes, Martijn en Agniet Snoep-Meyerman, Hotze Mulder, Harriët Sjerps, Caroline Verweij, allen te Amsterdam, Jon de Jong, Den Bosch, Thijs Middeldorp, Haarlem, Ans Leopold-Teunissen, Niebert, Anne van Leeuwen en Ricardo Cano Mateo, Nijmegen, Fréderique en Jan Verweij-Nolet, Overveen, Elbrich Fennema en Pieter de Goede, Santpoort, Karel Greven, Utrecht, Isa Snoep, Utrecht, Kees en Lon Planjer-Eijpe, Zwolle, Tijmen Snoep, Berlijn, Erika Schmidt, Dresden, Nanette Jacomijn en Bernard Müller-Snoep, Joshua, Jonas en Max, Keulen, Robert Mangold, Kyoto, Kjell Lundqvist, Lund†, Ned O'Gorman, New York†, Anette Freytag, Rutgers, N. J., Merit Laine, Stockholm, Georges Farhat, Toronto, Michel en Xin Conan-Wu, Williamsburg VA, Brigitt Sigel, Zürich.

Onontbeerlijk waren student-assistenten UvA Maroesjka Verhagen, David Veenstra en Carlo Valerio, de aanwezigheid van studenten, toehoorders en collega's bij Geesteswetenschappen, het Instituut voor Interdisciplinaire Studies, Science Park en de Illustere School aan de UvA en de samenwerking met promovendi aan de universiteiten van Amsterdam, Delft, Wageningen, Groningen, Göteborg en München en Parijs. Ik dank de ARTIS-collega's Evenementen en Activiteiten die de colleges in situ organiseerden.

Annika Meijer ben ik veel dank verschuldigd voor haar precieze en aandachtige redactie van mijn tekst. Ivo Mulder dank ik voor zijn geïnspireerde vormgeving. Zonder deze samenwerking kon dit essay niet verschijnen.

Foto's: ik dank Gisèle van Eick, Den Haag, Michel Langendijk, Maike van Stiphout, Henk Wildschut, Ronald van Weeren, Amsterdam, Alberto Seveso, Londen, Raven Ramiro, Montreal, Rachel Garbade, New York, Katie Ferrante, Vancouver voor hun hulp bij het verkrijgen van foto's.

1 Promoties aan de ARTIS-leerstoel: Nilan Cooray, *The Sigiriya Royal Gardens. Analysis of the Landscape Architectonic Composition*, 13 november, 2012 (met prof. dr. Clemens Steenbergen TUD); Saskia de Wit, *Hidden Landscapes. The metropolitan garden and the genius loci*, 16 juni, 2014 (met prof. dr. Clemens Steenbergen TUD); Steffen Nijhuis, *GIS-based landscape design research: Stourhead landscape garden as a case study*, 23 november, 2015 (met prof. ir. Dirk Sijmons TUD); Noel van Dooren, *Drawing Time. The representation of change and dynamics in Dutch landscape architectural practice after 1985*, 3 maart, 2017 (met prof. dr. Udo Weilacher TU München); René van de Velde, *Transformation in Composition. Ecdysis of landscape architecture through the Brownfield Park Project 1975-2015*, 12 juni, 2018 (met prof. ir. Dirk Sijmons TUD); Paul A. Roncken, *Shades of Sublime. A design for landscape experiences as an instrument in the making of meaning*, 4 maart, 2018 (met prof. dr. Adri van den Brink WUR); Lenneke Berkhout, *Hoveniers van Oranje 1630-1720*, 27 augustus, 2020 (met prof. dr. Yme Kuiper RUG); Sandra den Dulk, *Volkse Lusthoven. Van Wandelplaats naar stadspark 1600-1940* (met prof. Dr. Lex Bosman UvA, verwacht in 2021); Harry Kraaij, *De trek naar de stad. Het huisdier en zijn positie in de 19de-eeuwse samenleving in Nederland* (met prof. dr. Bram Kempers, verwacht 2023 UvA); Antonia Weiss, M.Arch., *Crafting nature, cultivating gender. Gender and urban nature in Amsterdam and Berlin during the long 18th century* (met Dr. Danielle van den Heuvel, UvA), verwacht 2022.

Achter de geraniums

Philadelphia in het jaar 1801: Rembrandt Peale (1778–1860) schildert een portret van zijn 17-jarige broer Rubens (1784-1864) (afb.1). De jonge botanicus zit verstild achter een exemplaar van de toen zeldzame *Pelargonium inquinans* die bloeit in een terracotta pot. Hij lijkt in gedachten verzonken bij het tedere contact van zijn rechterhand met de aarde waarin de plant groeit. Zijn houding drukt zorg uit. De oorspronkelijk uit Zuid-Afrika afkomstige plant is kwetsbaar en gedijt alleen met aandacht in een kas.[1] Hoewel dit schilderij bekend staat als beeltenis van Rubens Peale, maakt de prominente positie van de plant dit werk vooral ook tot portret van de geranium, diens groeiwijze, blad en bloei. Meer nog is het een portret van de intieme relatie die bestaat tussen plant en jongeman. Fenomenologie en schoonheid van de geranium worden beantwoord door de zorg van mensenhand, voortkomend uit bewondering, fascinatie en nieuwsgierigheid omtrent de levende natuurlijke wereld. Hun verwevenheid is de voorwaarde voor beider aanwezigheid.

Wie met pensioen gaat, wordt herhaaldelijk de vraag gesteld: 'ga jij ook achter de geraniums?'. Waar deze merkwaardige uitdrukking vandaan komt is niet geheel duidelijk.[2] Krantenarchief Delpher geeft aan dat tot ca. 1940 krantenfeuilletons regelmatig het beeld gebruiken van een vrouw die vanachter geraniums naar buiten kijkt. Zorg en liefde voor geraniums is hier altijd positief bedoeld. Voor het eerst wordt in 1937, in de *Leeuwarder Courant*, 'achter de geraniums' negatief geduid, maar zonder associatie met pensioen. Het heeft er alle schijn van dat tussen 1947, als het pensioenlandschap in Nederland vorm krijgt, en 1999, moment dat de uitdrukking opgenomen wordt in Van Dale, de uitdrukking steeds populairder wordt. Dat valt samen met de opkomst van het modernisme en de moderne welvaartstaat. 'Achter de geraniums' wordt synoniem met saai, stoffig, nutteloos. 'Ik ga zeker niet achter de geraniums!' werkt bezwerend, want roept het spook op van benauwd burgerdom waar niet werken geen openbare erkenning brengt. Werk houdt waardering in, bevestigt ons in wie wij wensen te zijn. Pensioen betekent je terugtrekken uit de wereld en vergeten worden, niet meer meetellen. Kamerplanten verzorgen spiegelt niets beters te doen hebben, net als tuinieren, dat in één adem deze veroordeling ook in deze context ten deel valt. Achter de geraniums zitten spreekt van een modernistisch natuurbeeld dat de relatie met levende natuur tot iets nutteloos maakt. Het modernisme definieerde natuur eerder als licht, lucht, ruimte en actieve recreatie waarvan men na zijn 50ste

1 Robert Wilson Torchia, Deborah Chotner, Ellen G. Miles, *American Paintings of the Nineteenth Century*, New York: Oxford University Press, 1998, Part II, pp. 48-57. Deze geranium werd later Waterloo geranium genoemd.

2 onzetaal.nl/taaladvies/achter-de-geraniums-zitten/ 06 april 2011. www.vandale.nl/achter-de-geraniums 08 september 2016.

Afb. 1. Rembrandt Peale, Portret van Rubens Peale en *Pelargonium iniquans*, 1805, olieverf op doek, 71,4 cm x 61 cm. National Gallery of Art, Washington D.C.. Foto: NGA.

is uitgesloten, veroordeeld tot passief zitten, zoals een schema van modernistische recreatiebehoeften in het architectentijdschrift de *8 en Opbouw* al in 1939 illustreerde.[3] De natuur op de vensterbank vormt een letterlijke en een sociaal/morele grens.[4] Als 'achter de geraniums' een toekomstbeeld bevat, dan treft de geringschatting van de kamerplant ook de intieme omgang met natuur als een individuele vervulling in meer algemene zin. Dit dualistisch tegenover elkaar zetten van werk tegenover thuis, openbaar tegenover privaat, stad tegenover plant in vensterbank en tuin, karakteriseert ten volle de modernistische cultuur en stedenbouw en hun scheiding van functies.[5] Vensterbank en tuinschutting zijn de rituele grens tussen privaat en openbaar, tussen huis en stad, ze scheiden zorgvuldig geregisseerde betekenissen van het moderne leven. Ons modernisme was niet meer geïnteresseerd in de oorspronkelijke reden voor de introductie van de kamerplant. *Floralia Vereenigingen tot Volksontwikkeling door het kweeken van planten* stimuleerden sinds 1873 het zelf doen groeien en kweken van bloemen en huiskamerplanten als bevordering van gevoel voor het goede en schone, voor orde, geduld, gezondheid en huiselijkheid. Tegenslag en rampspoed in het leven zouden worden verzacht door bloemen en planten leren lief te hebben, ze brachten troost. Zulke denkbeelden waren eind 19de eeuw ook verantwoordelijk voor de roep om volks- en speeltuin, het laten tuinieren door kinderen en de aanleg van stads- en volksparken in heel Europa en de VS.[6] Hun betekenis voor morele en fysieke gezondheid was onderdeel van een beschavingsoffensief dat de individuele ontdekking van en overgave aan natuur stimuleerde, door Eli Heimans en Jac. P. Thijsse rond 1900 'natuursport' genoemd. In haar *Botanische Stadswandelingen* uit 1881, gepubliceerd in *Het Nieuws van de Dag*, beschreef natuurjournaliste Geertruida Carelsen op een persoonlijke manier de rol van plant, bloem en park voor spel, vrije lucht en natuurlijkheid in Amsterdam.[7] Ze stimuleerde haar lezers het opdoen van botanische kennis en het ontwikkelen van een gevoelsmatige band met natuur: 'zoek haar op, heb haar lief, gaat zoveel mogelijk met haar om'. In de verzamelingen planten in potten in achterbuurten - een plantenpracht die zij 'het puikje van mijne

3 Vgl. 'De recreatiebehoeften der verschillende leeftijdsklassen', gepubliceerd in *De 8 en Opbouw* 10 (1939) 16, p. 62. Zie: Erik de Jong en Marleen Dominicus-van Soest, *Aardse Paradijzen*. 2. *De tuin in de Nederlandse kunst 1770 tot 2000*, Haarlem/Enschede: Frans Hals Museum en Rijksmuseum Twenthe, 1999, p.57.

4 De titel van dit essay is geïnspireerd op Mien Ruys en Rosette Zandvoort, *Van Vensterbank tot Landschap*, Bussum: Moussault's Uitgeverij BV, 1981.

5 Marinke Steenhuis, Fransje Hooimeijer (red.), *Maakbaar Landschap. Nederlandse landschapsarchitectuur 1945-1970*, Rotterdam: Nai, 2009.

6 Zie Erik de Jong en Marleen Dominicus-van Soest, *Aardse Paradijzen. 2. De tuin in de Nederlandse kunst 1770 tot 2000*, Haarlem/Enschede: Frans Hals Museum en Rijksmuseum Twenthe, 1999.

7 Leen Dresen, *Op weg naar nationale natuur: natuurjournalistiek in Nederland 1850-1910*, Nijmegen: Loket Dresen, 2020, Deelstudie Vier. Zie hierin ook de opvattingen over 'natuursport'.

botanische stadswandelingen' noemde - zag zij een 'luid verlangen naar het vrije veld'. Carelsen hanteerde als leidend beginsel dat ieder wezen zoveel mogelijk moest kunnen uitgroeien naar eigen aard, zonder beknotting: de plantenwereld is een spiegel voor de mens, de kamerplant gebonden aan zijn pot openbaart de vrijheid van weidse natuur.

Vensterbank

De huiselijke omgeving is het allereerste territorium waar wij als mens opereren.[8] De private ruimte is zowel het decor als het operationele theater tegen de achtergrond van straat en buurt. De vensterbank, als grens waarachter wij ons terugtrekken, vormt naast een scheiding ook een verbinding. Hij opent met het venster onze leven naar buiten, de wereld valt er door naar binnen.[9] De natuur op de vensterbank als alledaagse markering in de verschillende fasen van ons bestaan, werkend of niet werkend, is eerder fluïde dan dualistisch, eerder veranderlijk dan statisch. Niets heeft dat beter bewezen dan de afgelopen maanden waarin het coronavirus ons allemaal achter de geraniums zette. De vele observaties en analyses in binnen- en buitenlandse kranten laten zien hoe een nieuwe, complexe wereld ontstond en vaststaande aannames over werk en huis, buiten en binnen geherdefinieerd moesten worden. Thuis moeten blijven, soms in eenzaamheid, en tegelijkertijd geconfronteerd worden met de wereld als één grote samenleving, was geen eenvoudige opgave. We ontdekten misschien dat de waarheid omtrent die wereld eigenlijk altijd al anders was geweest.[10] Voor sommigen betekende het een confrontatie omdat we niet gewend zijn thuis te werken, of met onszelf in de afzondering van een retraite te verkeren. Voor anderen werd het een avontuur dat leidde tot verkenning van zichzelf en elkaar, van de kwaliteit van buurt, straat en lokale wandeling. Planten in huis, de tuin en de directe omgeving werden opeens als belangrijk ervaren en nodigden uit tot zorg en tuinieren, soms als onderdeel van nieuwe sociale coherentie.[11]

8 Michel de Certeau, Luce Girard, Pierre Mayol, *The Practice of Everyday Life*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998, Vol. 2, pp. 145-151.

9 Annabel Jeuring, *Nederland in quarantaine. Corona in beeld*, Den Haag: Uitgeverij Komma, 2020.

10 Paolo Giordano, *In tijden van besmetting*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2020.

11 Tuinbranche Nederland en het Nationaal Tuinonderzoek constateerden een toenemende belangstelling voor tuineren en uitgaven daaraan verbonden: www.tuinbranche.nl/nieuws/. Rachel Warton, 'If All the Stores Close, We need Food': Community Gardens Adapt to the Pandemic', *The New York Times*, 10 april, 2020: www.nytimes.com/2020/04/10/dining/community-garden-coronavirus.html. C. J. Chivers, 'When Life Gives You Quarantine, Plant Potatoes. The pandemic separated my family from our neighbors. Could a network of backyard gardens bring us together?', *The New York Times*, 15 april, 2020: www.nytimes.com/2020/04/15/magazine/gardening-quarantine-coronavirus.html.

Illustraties in de *New York Times* probeerden deze nieuwe sensibiliteit te visualiseren: het verlangen naar natuur, de opmerkzaamheid voor vogels en hun gezang, de sterke wisselingen in het weer, de ontdekking van stilte, van het 'buiten'. Stadsnatuur, waar regen, droogte en hitte zich duidelijk voelbaar manifesteerden, kon opeens worden herkend als onderdeel van klimaatproblematiek.[12]

Een retraite, als de terugtrekkende beweging naar binnen, brengt aandacht naar onszelf en de wereld om ons heen, de plek en plaats waar wij zijn. Zich ergens terugtrekken, ergens 'achter' zitten is dus niet per se voorbehouden aan een pensioenperiode. Het kan altijd ontdekt worden als een vruchtbare, vaak ook confronterende, tijd waar afstand ruimte schept en lineair tijdsverloop plaats maakt voor wat filosofe Joke Hermsen 'dieptetijd' noemt, die kan leiden tot inspiratie, creativiteit, inzicht.[13] Religieuze, sociale, kunstzinnige, individuele en spirituele retraites vinden in vele culturele contexten bijna altijd plaats in de natuur.[14] Sarah Maitland schreef er een schitterend boek over, *Silence*, waarin zij ook de donkere kanten van de confrontatie met het zelf beschreef omdat natuur zich op onvermoede wijzen manifesteert, ook ín ons.[15] Thoreau beschreef in zijn beroemde *Walden* (1854) hoe zijn teruggetrokken bestaan in een boshut aan Walden Pond hem de betekenis van natuur openbaarde: 'Ik ging naar het bos omdat ik bewust wilde leven, om alleen de essentiële feiten van het leven onder ogen te zien, en te ontdekken of ik niet kon leren wat het te zeggen had en niet, als ik kwam te sterven, te ontdekken dat ik niet had geleefd. (...) We moeten leren te ontwaken en onszelf wakker te houden, niet met mechanische hulp, maar door een oneindige verwachting van de dageraad' (afb.2).[16] Een ander voorbeeld geeft ons de Chinese cultuur, die vele voorbeelden van ambtenaren kent die hun publieke taak de rug toekeerden, soms gedwongen na problemen in sfeer van administratie en hof, soms vrijwillig, in de traditie van

12 David Sibley, 'Opinion. 7 Tips for Watching Birds During the Spring Lockdown. Here are some principles you can apply to any form of nature study', *The New York Times*, 8 mei, 2020: www.nytimes.com/2020/05/08/opinion/sunday/bird-watching-coronavirus-lockdown.html; Lucy Kellaway, 'Is it ok to be happy in lockdown?', *Financial Times*, 10 april, 2020: www.ft.com/content/2203813e-797e-11ea-9840-1b8019d9a987; Jennifer Atkinson, 'The impulse to garden in hard times has deep roots', *The Conversation*, 1 mei, 2020: theconversation.com/the-impulse-to-garden-in-hard-times-has-deep-roots-137223.

13 Joke J. Hermsen, *Stil de Tijd, Pleidooi voor een langzame toekomst*, Amsterdam: Arbeiderspers, 2009.

14 Roger Housden, *Retreat. Time apart for Silence and Solitude*, London: Harper Collins, 1995.

15 Sara Maitland, *A Book of Silence*, London: Granta Books, 2008.

16 Henry David Thoreau, *Walden and Civil Disobedience*, New York: Barnes & Noble Classics, 2003, p.74: 'I went to the woods because I wished to live deliberately, to front only the essential facts of life, and see if I could not learn what it had to teach and not, when I came to die, discover I had not lived. (..) We must learn to reawaken and keep ourselves awake, not by mechanical aid, but by an infinite expectation of the dawn'.

Afb 2. Ochtendgloren in Orcadia, Olga, Orcas Island, Washington State, VS, 3 maart 2020. Foto: Erik de Jong.

de kluizenaar die zich in een hut in de bergen terugtrekt. Terug in zijn vaderstad Suzhou, legde voormalig keizerlijk gezand en dichter Wang Xiancheng in 1513 een hermitage aan die hij de *Tuin van de Mislukte Ambtenaar* noemde. Omringd zijn door de levende wereld van planten, groenten, bomen, water, aarde, rotsen, vissen en vogels was de meest waarachtige levensvervulling die hij zich kon wensen.[17] Hij volgde in de voetsporen van Qian Xuan (ca. 1235–voor 1307) die een *Ode op de terugkeer* naar huis schilderde en dichtte, op zijn beurt geïnspireerd door het gedicht 'Terug naar huis' dat in 405 werd geschreven door Tao Qian bij het beëindigen van zijn publieke taak (afb.3). Daarin sprak Tao zijn voorkeur uit voor armoede boven de compromissen en beperkingen van het officiële leven. Hij ruilde het vrijwillig in voor het ideaal van thuis en tuin als een persoonlijk toevluchtsoord.[18] Qian Xuans gedicht en schildering

17 Craig Clunas, *Fruitful Sites: Garden Culture in Ming Dynasty China*, London: Reaktion Books, 1996.

18 Wen C. Fong, *Beyond Representation: Chinese Painting and Calligraphy, 8th–14th Century*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1992, pp. 314–16, pl. 70. Peter C. Sturman, Susan S. Tai, *The Artful Recluse. Painting, Poetry, and Politics in Seventeenth-Century China*, München, London, New York: Prestel/ Santa Barbara Museum of Art, 2012.

Afb. 3. Naar Qian Xuan, *Ode bij zijn terugkeer naar huis*, 14de/15de eeuw, horizontale rol met inkt, kleur en goud op papier, 31.1 x 411.5 cm. New York Metropolitan Museum of Art. Foto: Wikimedia Commons, MMA., New York, 13.220.124.

weerspiegelen zijn eigen terugkeer naar huis, de wereld waarin landschap van water en bergen, wilgen en de kweek van chrysanten de hoofdrol speelt. Met behulp van een archaïsch 'blauw-groene' stijl, creëerde hij doelbewust het beeld van een omgeving die buiten het domein van de temporele problemen bestaat. 'Om in deze wereld te leven is het noodzakelijk om diep dronken te worden / Het aannemen van het ambt zou alleen maar schaamte brengen', dichtte hij erbij. Dronken worden slaat hier niet alleen op het effect van rijstwijn, maar vooral ook op dronkenschap met de levende wereld om hem heen. Opgaan in natuur verschafte hem voorwaarde de innerlijke krachten en processen te ondergaan die naar taoïstisch inzicht het leven van de 10.000 dingen voorbrengt.[19] Alleen zo kon hem het innerlijk patroon van de natuur worden geopenbaard als het spontane, natuurlijke proces van komen en gaan, het vormloze en dat wat vorm heeft, voorbij iedere zelfbewuste of rationele activiteit van de mens zelf. Het ter plekke en in meditatie *doorleven* van die kosmologie was doel en vrucht van dit terugtrekken in de natuur. De Chinese schilderkunst probeert de directheid van deze ervaring te evoceren door spontaneïteit van werken. De Chinese schilder Shitao (1642-1707) beschilderde in 1699 een waaier (afb.4) en noteerde: 'Op een winderige, regenachtige lentedag ben ik blij dat ik geen bezoekers heb; mijn hand is vrij, mijn geest ontspannen en gereinigd. De Ouden noemden het *yihua*, "een enkele streek": duizend heuvels, tienduizend valleien, mensen, bamboe, bomen, een enkele

19 David Hinton, *Existence. A Story*, Boulder: Shambala Publications, 2016.

Afb. 4. Shitao (Zhu Ruoji), *Landschap, het schilderen van eenheid in de dingen (yihua),* waaier gemonteerd als albumblad, inkt en kleur op goud gevlekt papier, 1699, 17.5 x 44.5 cm. New York, Metropolitan Museum of Art. Foto: Wikimedia Commons MMA, New York, DP153893. Wikimedia Commons, MMA., New York, 13.220.124.

penseelstreek en alles is voltooid.'[20] Yihua is een zeer praktisch concept: een compleet ontwerp begint en eindigt met de enkele penseelstreek. Maar op metafysisch niveau suggereert het dat ontelbare penseelstreken zich verenigen tot eenheid door hart en hand van de kunstenaar in zijn spirituele omgang met de natuur.

20 Shih Shou-ch'ien, Maxwell K. Hearn en Alfreda Murck, *The John M. Crawford, Jr. Collection of Chinese Calligraphy and Painting in the Metropolitan Museum of Art: Checklist*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1984, p. 48, cat. no. 162. Jonathan Hay, *Shitao. Painting and Modernity in Early Qing China*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Afb.5. Henk Wildschut, De planten-oase van Walild Mehre in Saadneyel, Beqqaa, Libanon, mei 2018. Foto voor zijn boek *Rooted* 2019. Foto: idem.

Tuinieren

De tuin is, als de vensterbank, een drempel naar een onontbeerlijke wereld. Hier verbinden zorg en aandacht levende natuur en menselijke existentie met de aarde. We zien dat als wet naar voren treden in de universele cultuur die tuinieren is, en die zich manifesteert juist daar waar de nood het hoogst is, in de *urban gardens* van de grote Amerikaanse steden, tuinen aangelegd door daklozen, in loopgraven en in tuinen die vluchtelingen maken in hun tentenkampen (afb.5). Planten bieden schoonheid, troost, thuiskomst, aarding, ze helen wat gebroken is.[21] Voor onze tijd is tuinieren, zo schrijft Michael Pollan in zijn *Second Nature* uit 1991, van belang vanwege het nemen van verantwoordelijkheid.[22] Wie tuiniert zorgt voor natuur en raakt betrokken, ook bij zichzelf. Tuinieren is een actieve dialoog met natuur, het is niet een passief-romantische houding maar hands-on, van binnenuit. Tuinieren gaat over plek en plaats, over aarde, daar waar wij zijn, het brengt duurzaam denken en handelen bij elkaar. Het leert respect voor lokale gegevens over weer, klimaat, biosfeer, bodem en het lokale ecosysteem met zijn niet-menselijke wezens. Tuinieren is een belangrijke leerschool om strategieën te leren die systemen uit de natuur imiteren of faciliteren zodat bijgedragen kan worden aan een duurzame toekomst van de aarde waar ecologische degradatie aan de orde van de dag is.[23] De tuin leert ons over zijn verwantschap met voedselproductie en voedselsystemen en brengt daarvoor kennis, inzicht en empathie dichtbij. Hij leert dat dieren niet in een hiërarchie boven planten staan, dat planten intelligent zijn, samenwerken met insecten, schimmels, bacteriën en microben en in staat zijn te communiceren via hun filigraan wortelstelsel – en dat zij communiceren met ons.[24] Matthew Hall nodigde in zijn inspirerende *Plants as Persons. A Philosophical Botany* in 2011 daarom uit te komen tot een cultuurfilosofische perceptie op de plantenwereld, die nadenkt over de betekenis en rechten van planten die overal ter wereld als waren ze personen met ons samenleven.

21 Diana Balmori, Margaret Morton, *Transitory Gardens, Uprooted Lives*, New Haven, London: Yale University Press, 1993. Malve von Hassel, *The Struggle for Eden. Community Gardens in New York City*, Westport, London: Bergin & Garvey, 2002. Kenneth Helphand, *Defiant Gardens. Making Gardens in Wartime*, San Antonio: Trinity University Press, 2006. Hugo Post, *De tuin als levensbehoefte. Waarom mensen tuinieren in vluchtelingenkampen*, essay college *De Tuin als Universum*, UvA, ARTIS-leerstoel 2019. Henk Wildschut, *Rooted*, Amsterdam, Henk Wildschut Books, 2019. Coralie Kraft, 'The Plants That Make Refugee Camps Feel More Like Home', *The New Yorker*, 28 januari, 2020. Sue Stuart Smith, *Tuinieren voor de Gees*t, Amsterdam: De Bezige Bij, 2020.

22 Michael Pollan, *Second Nature. A Gardener's Education*, New York: Dell Publishing, 1991.

23 Ik ontleen deze formulering aan PhD Antonia Weiss.

24 Daniel Christian Wahl, *Designing Regenerative Cultures*, Charmouth: Triarchy Press Ltd, 2016.

Alleen zo kan onze plantblindheid worden genezen.[25] Coronatijd laat zien hoe al bestaande gedachten over zulke andere verhoudingen tot een spontane omkering leiden: in het Liceu operahuis van Barcelona werd, op initiatief van kunstenaar Eugenio Ampudia, op 22 juni dit jaar een concert voor *biocoenosis* georganiseerd, een begrip uit de ecologie en geobotanie waarmee alle organismen in een bepaald gebied worden aangeduid die als populaties bij elkaar leven en in staat zijn tot onderlinge interactie. Het UceLi Quartet speelde Puccini's melancholische 'Crisantemi' voor een zaal met 2.292 kamerplanten op de roodfluwelen stoelen, die na het concert aan evenzoveel medewerkers uit de zorg werden geschonken.[26]

Liefde voor natuur

In de NRC op 1 augustus dit jaar, vertelde de jonge actrice Joy Delima dat zij bij huis een plek had ontdekt, verrassend idyllisch, en dat het een fijn gevoel gaf te ontdekken dat je je kunt verstoppen in een tuin: 'Eerst besefte ik het niet, maar het blijkt dat ik erg van natuur hou, ook al ben ik er niet echt mee opgegroeid.'[27] Houden van natuur, liefde tot natuur, is een uitdrukking die een vanzelfsprekende zegswijze is geworden. Maar wat betekent liefde tot natuur of *biophilia*, letterlijk 'liefde tot het levende'? Is het een versleten of een werkelijk betekenisvolle uitdrukking? Wat is natuur, wat houdt die liefde in?

Het was de Amerikaanse psychoanalyticus Erich Fromm die het begrip biophilia in 1964 als eerste gebruikte en het omschreef als 'liefde voor leven of voor levende systemen'. Hij wilde daarmee de psychologische oriëntatie beschrijven van de mens die zich aangetrokken voelt tot 'alles dat leeft, groeit en vitaal is'.[28] Hij zag dat begrip - in contrast met *necrophilia* waaronder hij een statische, dode en gefixeerde wereld verstond – als wezenlijk voor het bepalen van menszijn. Fromm herkende en erkende de terreur van de gespleten situatie die het losstaan van natuur met zich mee brengt. Twee jaar daarvoor had Rachel Carson met haar indrukwekkende *Silent*

25 Matthew Hall, *Plants as Persons. A Philosophical Botany*, New York: Suny Press, 2011. Florianne Koechlin (red.), *Jenseits der Blattränder. Eine Annäherung an Pflanzen*, Basel: Lenos Verlag, 2015. Stefan Mancuso, Alessandra Viola, *Brilliant Green. The Surprising History and Science of Plant Intelligence*, Washington, Covelo, London: Island Press, 2015.

26 www.liceubarcelona.cat/en/artist-eugenio-ampudia-inaugurates-activity-liceu-concert-2292-plants.

27 Machteld van Gelder, 'Kicks voor niks met Joy Delima', *NRC,* 1 augustus, 2020, L6.

28 Erich Fromm, *The Heart of Man*, New York: Harper & Row 1964, en *The Anatomy of Human Destructiveness*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973. Marianne Horney Eckhardt, 'Fromm's Concept of Biophilia', Paper presented at the 34th Winter-Meeting of the American Academy of Psychoanalysis, 9 december, 1990, San Antonio Texas, pp. 1-5, zie: www.fromm-gesellschaft.eu.

Spring (1962) het gebruik van pesticiden en hun nadelige effecten op het milieu aan de kaak gesteld.[29] Biophilia was voor Fromm een alternatief om actief tot een meer integrale, toekomstgerichte, levensvisie te komen, waarbij tegenstellingen kunnen worden opgeheven en tot meer eenheid worden gebracht. Dat biophilia niet alleen een morele houding vertegenwoordigt, maar ons is aangeboren, is een hypothese die werd ontwikkeld door Harvard-bioloog Edward Wilson.[30] Zijn speculatieve essay hierover uit 1984 betoogt dat onze liefde voor het levende het resultaat is van een biologisch evolutieproces. Hij is het blijven beschouwen als een van de meest aansprekende syntheses in zijn werk.[31] Onze genetische ontwikkeling draagt een diepe imprint van onze verhouding tot natuur, landschap en alle organismen die daarin leven. In die verhouding wordt ons menszijn weerspiegeld. Biophilia is inherent aan onze biologische conditie, onderdeel van onze evolutionaire erfenis en van de competitieve en genetische positie van de mens. De jager-verzamelaar ontwikkelde zich als onderdeel van een biocentrische wereld en door middel van bioculturele evolutie. Nog altijd, schrijft Wilson, neigt de eerste voorkeur van de mens naar een savanne-achtig landschap waarin hij zich beschermd voelt, een gegeven dat bevestigd wordt door Jay Appletons 'prospect-refuge'-theorie die inhoudt dat de mens voor de vormgeving van zijn bestaan visuele informatie gebruikt om omgevingen te verkennen en kansen te vinden in zijn zoektocht naar onderdak en bescherming.[32] Deze conditie strekt voor Wilson verder dan louter materiele en fysieke noodzaak en omvat tevens het verlangen naar de esthetische, intellectuele, cognitieve, empathische en spirituele betekenis van de natuur, naar zingeving van het bestaan in en met de natuurlijke wereld met behulp van taal, cultuur, metafoor en mythe (afb.6). Deze aspecten werkte Wilson uit in *The Biophilia Hypothesis*, een boek dat hij met Stephen Kellert en anderen publiceerde in 1993.[33] Biophilia is voor Wilson niet enkel een instinct, nog minder valt 'philia' simpel samen met een beladen woord als 'liefde'. Philia vertegenwoordigt voor hem een complex geheel aan 'leerregels' die apart beschouwd en geanalyseerd kunnen worden. De gevoelens die door deze leerregels kleur krijgen vallen uiteen in emotionele spectra die positief of negatief van aard kunnen zijn. *Biophilia*, als aantrekkingskracht tot het levende, kent haar medespeelster in *biophobia*, angst voor natuur. Onze verhouding tot natuur kan worden gevoed door zowel aantrekking en afstoting als door vredigheid

29 Rachel Carson, *Silent Spring*, Boston: Houghton Mifflin, 1962, vertaald als *Dode Lente* in 1963.

30 Edward Wilson, *Biophilia. The human bond with other species*, Cambridge Mass. en London: Harvard University Press, 1984.

31 Edward Wilson, *Naturalist*, Washington D.C.: Island Press, 2019, pp. 362-363.

32 Jay Appleton, *The Experience of Landscape*, London: John Wiley, 1975.

33 Stephen R. Kellert, Edward O. Wilson (red.), *The Biophilia Hypothesis*, Washington D.C.: Island Press, 1993.

Afb. 6. In de vlindertuin, ARTIS-Park, Amsterdam, 2006. Foto: Ronald van Weeren.

en angst, vriendschap en eigenliefde, bewondering en onverschilligheid. Het kan dan ook niet anders dat al deze verschillende reacties een integraal onderdeel zijn gaan uitmaken van ons denken, voelen en handelen. Het betekent ook dat de twee begrippen waaruit biophilia bestaat, levende natuur en liefde, beide meervoudige betekenissen vertegenwoordigen en onderhevig zijn aan veranderend begrijpen al naar gelang tijd en context. Bovendien, als biophilia universeel is, krijgt de uitdrukking daarvan in verschillende culturen gestalte met een eigen lading en betekenis. Dat geldt ook voor biophobia. Wij zijn ons niet altijd even bewust van biophilia als biologische factor in ons bestaan; we delen ons DNA met andere levende wezens, met de chimpansee, de fruitvlieg, de muis en met planten. Nog minder vaak handelen wij bewust naar onze biophilia vanuit onze cultuur. De sterk kunstmatige leefomgeving in steden en de ingrijpende interventies in landschappen en natuursystemen laten zien dat onze natuurliefde op zijn minst zwak ontwikkeld is en vaak plaatsmaakt voor biophobia. Angst voor en wens tot beheersing van natuur, manifesteert zich in discussies en maatregelen rond klimaat en coronavirus, verlamt ons en brengt ons in verzet waar we tegelijkertijd onder ogen moeten zien dat onze manier van leven wezenlijk moet veranderen. Biophilia is zich naar Wilsons hypothese niet goed

Afb. 7. Plastiglomeraat van Kamilo Beach, Hawai'i, als onderdeel van de tentoonstelling *One Planet* in het Museon te Den Haag en opgedragen aan de Sustainable Development Goals van de United Nations. Collectie Museon Den Haag. Foto: idem.

gaan verhouden tot artificialiteit en technologie in onze actuele wereld. Het heeft geresulteerd in dualisme en scheiding: natuur staat als abstracte categorie tegenover cultuur en technologie, natuurlijkheid tegenover kunstmatigheid, gevoelsmatig verlangen tegenover eigenbelang, dier en plant tegenover mens. Zulk dualisme, kunnen we daaraan toevoegen, laat geen ruimte voor begrip van alle mengvormen of hybriden tussen natuur en cultuur. Ontworpen tuin, park en cultuurlandschap, zijn zowel cultuur als natuur. Genetisch gemanipuleerd DNA en een plastisch chirurgische ingreep resulteren in hybride natuur. Moeten we de coronacrisis, die onze samenleving op zijn kop zet, niet bij uitstek als een vervlechting van natuur en cultuur begrijpen? Deze vragen compliceren de begrippen natuur en cultuur, want maken de rol van cultuur en menselijk handelen inclusief in wat natuur is en omgekeerd. Ons huidige tijdperk van het Antropoceen wordt in alle opzichten gekenmerkt door het inzicht dat alles op deze aarde door mensen is aangeraakt, misschien het beste gesymboliseerd door het plastiglomeraat, een nieuwe steensoort bestaande uit natuurlijk materiaal als zand, grind en schelpen samengebonden door gestold plastic (afb.7).[34] De traditionele tweedeling die ons houvast geeft zit diep in ons, maar helpt ons niet inzicht te krijgen in alle verschillende naturen die er al in onze wereld bestaan als resultaat van menselijk ingrijpen. 'Natuur' en 'natuurlijk', 'cultuur' en 'cultuurlijk' zijn niet eenduidig en homogeen. Recent onderzoek geeft aan dat *nurture nature* kan veranderen, dat leerprocessen in DNA kunnen worden doorgegeven. Leven ontstaat als proces, als een eb en vloed van activiteit in een complex web van verbindingen.[35]

Biodiversiteit

Biodiversiteit en het beschermen ervan zijn voor Wilson de centrale opdrachten voor de toekomst. Dat schept een opgave voor educatie, die gezien ons menselijk handelen, een *natuurcultuur*educatie zou moeten zijn. Biodiversiteit is voor hem onderdeel van erfgoed, van het gelaagde landschap waarin wij leven, omdat het behoort tot de diepe geschiedenis van ons nationale territorium. Biophilia kan volgens Wilson in zijn meest afgestorven vorm worden aangesproken en ontwikkeld. De ontwikkeling van onze ingeboren, emotionele verhouding tot levende organismen, levend landschap, levende natuur, hoe complex ook, betekent een gerichte focus op leven en de processen van hun totstandkoming in alle mogelijke vormen. Als we andere organismen beter leren

34 Christian Schwägerl, *The Anthropocene. The Human Era and how it Shapes Our Plane*t, Santa Fe & London: 2014. Christophe Bonneuil, Jean Baptiste Fressoz, *The Shock of the Anthropocene. The Earth, History and Us*, London, New York: Verso, 2017. Albert Faber, *De gemaakte planeet. Leven in het Antropoceen*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018. René ten Bos, *Dwalen in het Antropoceen*, Amsterdam: Boom, 2017.

35 Denis Noble, *De muziek van het leven. Biologie voorbij de genen*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016.

begrijpen, kan dat bijdragen aan het inzicht dat wij onderdeel zijn van een groter geheel. Centraal in Wilsons hypothese staat biophilia als basis voor een menselijke ethiek van zorg en als drager van empathie voor natuur in al haar diversiteit en gelaagdheid. Biophilia geeft de mogelijkheid tot het ontwikkelen van een individuele, meer bewuste relatie tot *natuur als leven* ook in het perspectief van lijden, eindigheid en sterfelijkheid. Filosofe Hannah Arendt noemde dat *Amor Mundi*, liefde voor de wereld.[36]

Vergezicht

Wilsons hypothese is van belang voor denken over biodiversiteit, natuurbescherming en de intrinsieke betekenis van natuur. Zij is tevens bedoeld om essentieel inzicht te verwerven in de door de cultuur bepaalde omgang met levende natuur. Natuur en cultuur zijn onophoudelijk met elkaar in metamorfose. Een proces dat in alle opzichten ons Antropoceen kenmerkt, maar al veel langer onze cultuur bepaalt. Alberto Seveso illustreerde treffend in zijn ontwerp voor de omslag van *The Human Epoch*, een nummer van *Nature* uit 2015, hoe onze gecompliceerde omvorming van de wereld en biosferen samenvalt met onszelf (afb. 8). Van binnen en van buiten, van globaliserend kolonialisme tot universele industrialisering, van grondstoffen tot stedenbouw, van technologisering van de aarde tot eerste atoombom. Wij zijn plant, oceaan, klimaat en technologie. We hebben echter kundig natuur en cultuur als opzichzelfstaande entiteiten gemythologiseerd. De biophilia-hypothese opent een schitterend vergezicht als we zouden willen kijken naar hoe liefde tot natuur onze cultuur kenmerkt. Natuur heeft de inspiratie geleverd voor het maken van kunst, design en literatuur. Natuur is fundamenteel aanwezig in religieuze, spirituele en filosofische denkbeelden. Natuur bepaalt de discussies over ons landschap, onze gezondheid en ons voedsel. Biophilia biedt de mogelijkheid om natuur en cultuur in één perspectief samen te brengen, met een oog voor alle verschillende emotionele spectra die biophilia omvat. Als een groot deel van ons collectieve bewustzijn zijn oorsprong vindt in natuur en zich uitdrukt in wetenschappelijke en filosofische teksten, door ritueel, festival, muziek, mythe, kunst, techniek en design, dan willen we het samenspel tussen natuur en cultuur dieper beschouwen dan wij nu doen, bovendien ook naar natuur als *actor* kijken. Een holistische benadering van onze wereld is dringend gewenst, zo blijkt uit het *Thinking, Acting and Living in the Anthropocene Manifest created for the People* dat een groep studenten van het Instituut voor Interdisciplinaire Studies van de UvA in 2018

36 Peter Venmans, *Amor Mundi. Hoe komen we tot een betekenisvolle relatie met de ander?*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact, 2016.

Afb. 8. Alberto Seveso, Ontwerp voor de omslag van *Nature – The Human Epoch*, 12 maart 2015, Vol. 519 Nummer 7542 (detail). Foto: Alberto Seveso, copyright.

schreef als gemeenschappelijk eindproduct.[37] Als nieuw geologisch tijdperk omvat het Antropoceen onze totale, ook individuele, houding ten opzichte van de wereld inclusief klimaatverandering.[38] Daarbij is het noodzakelijk onze vaak nog koloniale houding te onderkennen: we dienen ons ten diepste te interesseren voor opvattingen over en omgang met natuur in andere culturen. Kunnen wij, zoals Carolyn Merchant zich in 1989 afvroeg in haar boek *Ecological Revolutions*, als antwoord op het project van de modernen, een nieuwe ecologie van samenleven met natuur ontwerpen, hernieuwd waarnemen, construeren, begrijpen en interpreteren?[39]

Ambivalentie

Natuurliefde is ambivalent en complex van aard, zowel domesticatie van natuur als het verlangen naar wildernis ligt binnen haar bereik. Biophilia ligt tussen bewondering en intens gebruik en maakt in combinatie met biophobia gebruik van een houding die dan weer inclusief is, dan weer exclusief. Natuur tot nut en dienst voor onze samenleving - het *instrumentele* gebruik - staat in schril contrast met onze idealisering van de schoonheid van natuur. Biophilia voedt het verlangen om natuur in stand te houden en te beschermen, omwille van haar eigen, *intrinsieke* betekenis. Maar deze visie moet zich verstaan met het gegeven dat ons landschap vooral een cultuurlandschap is, waar we als het uitkomt trots op zijn, maar dat het als krachtige, betekenisvolle hybride vaak aflegt tegen het maken van 'nieuwe natuur', beladen met de verwachting van 'zuiver' en 'echt'. Affectie voor natuur voedt naturist, wandelaar of vegetariër, maar ook toerist, vogelspotter en bergbeklimmer. Ieder van deze liefdes kent haar eigen vorm, haar eigen rituelen, gebruiken en infrastructuur. Natuurliefde manifesteert zich in verdiepte studie, in de kunsten, maar uit zich ook in verschillende vormen van lifestyle, mode en andere toe-eigeningen. Biophilia kan gezocht worden in teruggetrokkenheid en stilte, maar zich ook uiten in een drukke zomerdag aan zee. Vaak genoeg huizen verschillende, vaak tegengestelde, natuurliefdes in onze eigen omgang met natuur die gepaard gaan met handelingen die in breder verband negatieve effecten veroorzaken door onze consumptie van voedsel, mode en grondstoffen. Het is noodzakelijk daarin meer inzicht te krijgen omdat onze liefde voor natuur in onze antropocene tijd lijdt aan

37 *Thinking, Acting and Living in the Anthropocene 2018. Manifesto Created for the People*, Institute for Interdisciplinary Studies/ARTIS-leerstoel UvA 2018, eindresultaat van de MA collegereeks *Nature? In the Anthropocene*, gegeven samen met ecoloog en onderwijskundige van het IIS, Joris Buis MA. Zie ook het studenten themanummer dat *Agora-Magazine* voor sociaalruimtelijke vraagstukken wijdde aan het Antropoceen, 34 (2018), nr. 1.

38 Paolo Giordano, *In tijden van besmetting*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2020.

39 Carolyn Merchant, *Ecological Revolutions: Nature, Gender and Science in New England*, Chapel Hill: University of North Carolina, 1989, hoofdstuk 1.

een hartinfarct.[40] Dat vraagt om diagnose, behandeling en, letterlijk en figuurlijk, re-validatie.

Diagnose

Onze verhouding met natuur lijdt aan een hoge bloeddruk, die erfelijk is bepaald en gekenmerkt wordt door afsluiting van natuur. Een drukkende pijn resulteert in *solastalgia*, een nieuwe psychische stoornis, die voortkomt uit een gevoel van existentiële stress ten aanzien van onze aarde, onze natuur, de negatieve effecten van klimaatverandering en nu ook de coronacrisis. Hij veroorzaakt gevoelens van verdriet, melancholie, machteloosheid in het aangezicht van massaextinctie en heimwee om wat we verliezen aan natuur en daarmee in onszelf.[41] De brieven in 2019 verzameld in *Letters to the Earth. Writing to a Planet in Crisis*, een initiatief van de campagne *Culture Declares Emercency,* spreken van intense zorg, liefde en verwarring verwoord door zeer diverse schrijvers, oud en jong uit alle lagen van de samenleving.[42] Leven we in een dystopie? Voor smeltende gletsjers worden rouwdiensten gehouden, protest tegen klimaatverandering en onze omgang met de aarde leidt tot nieuwe, pregnante visualiseringen in de wereld, van de zandloper gebruikt door Extinction Rebellion tot aan banners met 'Defend The Sacred', meegevoerd door First Nations die protesteren tegen de aanleg van oliepijplijnen in de VS.[43] Het paradijsverhaal – een mythe die in bijna alle wereldculturen in de een of andere vorm bestaat - openbaart de dualistische positie van de mens in de wereld. Keith Thomas heeft dat in zijn *Man and the Natural World* (1983) prachtig blootgelegd.[44] De mens, zelf product van de natuur, verloor zijn ideale wereld. In onze cultuur gesanctioneerd door zijn christelijke geloof, plaatste hij zich als maatstaf van de schepping bovenaan in een hiërarchische ordening van de natuur. Tegelijkertijd blijft hij een utopisch verlangen koesteren naar een harmonische samenleving met diezelfde natuur. Zijn natuurliefde is echter overwegend een *eros*,

40 Ik ontneem de metafoor van het hart aan Erich Fromm, *The Heart of Man*, New York: Harper and Row 1964 en van het hartinfarct aan: Ruth King, *Mindful of Race. Transforming Racism from the inside out*, Mindful of Race Institute, 2018.

41 Glenn Albrecht, 'Solastalgia: the distress caused by environmental change', *Australasian Psychiatry 15* (2007), pp. 95–98. Ashlee Cunsolo en Karen Landman, *Mourning Nature: Hope at the Heart of Ecological Loss and Grief*, Montreal/Kingston: McGill-Queen's University Press, 2017. Katie Gibbs, Andrew Kemp, Zoe Fisher, 'Coronavirus: what are the chances we'll change our behaviour in the aftermath?', *The Conversation*, 9 april, 2020.

42 *Letters to the Earth. Writing to a Planet in Crisis. Introduction by Emma Thompson*, Londen: William Collins, 2019.

43 Sanne Bloemink, 'Het einde van de gletsjer. Een rouwdienst op de top', *De Groene*, 20 mei, 2020 nr. 21.

44 Keith Thomas, *Het Verlangen naar de Natuur. De veranderende houding tegenover planten en dieren, 1500-1800*, Amsterdam: Agon, 1990.

met als doel het geliefde object te willen bezitten, te gebruiken en misbruiken. Eigenliefde en materialisme, verstand en instinct maken dat deze eros dicht bij *thanatos* en biophobia ligt. Dit voortdurend dualisme is de oorzaak van het hartinfarct. De diagnose is dat we veel van natuur houden maar haar tegelijkertijd zo onder druk zetten dat de negatieve gevolgen overal in toenemende mate zichtbaar worden. Steeds meer dringen de resultaten van onze eigen houding zich als negatief aan ons op en dat brengt stress en afsluiting van de bloedvaten van het leven wereldwijd. Steeds vaker realiseren we ons dat het antwoord op de problemen die we zelf hebben veroorzaakt ook bij onszelf ligt. Kritisch onderzoek naar onze erfenis aan natuurbeelden is urgent. Het vraagt om historisch inzicht in de ontwikkeling van onze omgang met natuur waarvan we de wortels dienen te onderzoeken, niet de symptomen. Ons wordt gevraagd zowel ons mechanistische als romantische natuurbegrip te herlezen, en te ontdekken waar in sociaal, economisch en cultureel opzicht zowel positieve als negatieve houdingen ten opzichte van natuur werden ontwikkeld. Dat vraagt kennis van en inzicht in onszelf, een ondervraging van onze bestaande instituties, willen we een nieuw en positief convenant tussen natuur en mens sluiten. De diagnose stelt dat natuur in onze tijd een problematisch gegeven is geworden: verlies van biodiversiteit, smeltende ijskappen, extreem weer, het kappen van Amazonewoud, ecocide, bosbranden, gevecht om natuurlijke delfstoffen, een oceaan vol plastic, grote sterfte aan vogels en insecten. Ons gedrag ten opzichte van de natuurlijke wereld betekent een ontkenning van de integriteit van de biosfeer, erodeert de aarde en onthult lijden als conditie voor natuur en mens. In onze meer directe omgeving is het voortbestaan van weidevogels in het geding, spelen kinderen te weinig in de natuur, zien we de directe gevolgen van klimaatverandering, en worstelen we met de komst van de wolf die in een recent verleden met succes werd uitgeroeid. De uitdijende stad vraagt om inzicht in de rol die natuur wel of niet zou moeten spelen. Natuur is verbonden geraakt met het begrip duurzaamheid, dat de vraag stelt naar ons afval, onze manier van produceren en consumeren en pleit voor een verstandiger gebruik van grondstoffen, water en energie. Daarom is natuur in recente jaren verruimd naar ons voedselvraagstuk: eten we wel of niet minder vlees, waar komt ons groente en fruit vandaan? Er is een internationaal netwerk van afspraken blootgelegd van de manieren waarop we economisch, technologisch en materieel gebruik maken van natuur. Telkens blijkt dat achter deze problematiek vaak visies schuilgaan die niet worden bepaald door haar intrinsieke waarde af te wegen en te respecteren, maar door altijd gebruikswaarde voorop te stellen. Natuur valt bijna altijd samen met haar reputatie, ingegeven door de verschillende rollen die ze speelt in onze culturele conventies. Rollen die worden toegekend door verschillende individuen en groepen met ieder hun eigen belangen die op het moment allemaal onder spanning staan. Een hartinfarct is altijd een ernstige,

urgente situatie. Waar sinds zijn ontstaan de mens afhankelijk is van zijn natuurlijke omgeving voor voedsel, kleding en grondstoffen, is natuur in het Antropoceen afhankelijk geworden van menselijk handelen.[45] Met een vooruitzicht dat in 2050 het merendeel van de 9 miljard mensen op de aarde in steden zal wonen, stelt zich de vraag op welke manieren het leven van alle organismen op aarde kan blijven voortbestaan. Als ik natuur was, zou ik misschien niet willen dat mensen van me hielden.

Operatie

De operatieve behandeling van een infarct is zwaar. Er wordt zuurstof toegediend, om bloedvaten te verwijden. Daarzonder kunnen hartspiercellen onherstelbaar afsterven. Operatie biophilia verschaft zuurstof als we willen zien en aanvaarden hoe we als individu ervoor staan zonder zelfbeklag of verwijt. In die ruimte willen wij onszelf, in het diepe bewustzijn ervan, vrijzetten van onze ontkenning. Blootgelegd onder onze handen, wordt ons hart vragen gesteld naar onze aannames, naar onze verkavelingen van kennis, onze fobieën, de beperkingen van ons handelen, de voorwaarden waarop we onszelf willen beschermen door niet te willen zien en onderkennen waar we al die tijd in hebben geloofd. De wijze waarop Urgenda de politiek tot meer actie heeft gedwongen, is onderdeel van deze operatie die vraagt om het radicaal veranderen van een neoliberale overheid. Corona zet dat kracht bij. We zullen duurzamer moeten leven, anders willen consumeren, energie gebruiken en delen in plaats van voor onszelf dingen vergaren. Een nieuwe cultuur gaat niet om meer of minder, maar om anders. Ook is er belang Nederland te begrijpen als een *and-scape*, een *en*-schap, waar menselijke en niet-menselijke wezens in landbouw, natuurgebieden, cultuurlandschappen, stedelijke gebieden en op de Noordzee moeten samenleven. Duurzame technologische infrastructuur is daar ondeelbaar mee verbonden.[46]

Bij deze moeilijke opgaven willen we ons bedenken dat naast *eros* de Griekse traditie ook *philia* en *agape* als vormen van liefde kent. Op persoonlijk niveau kan eros door de operatie van het hartinfarct zich ontwikkelen tot werkelijke philia, tot een liefde tussen niet-menselijk en menselijk leven zoals die tussen vrienden bestaat, in acceptatie van het eigene en de ander. Een liefde die verbondenheid, bescherming en samenwerking voorop stelt en waarin overgave, verwondering, verbeelding, contemplatie en

45 Hanneke Muilwijk en Peter Faber, *Grenzen voorbij. Handelingsperspectieven in het Antropoceen*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2015 (Working Paper nummer 8).

46 Martin Prominski, 'Andscapes: Concepts of nature and culture for landscape architecture in the 'Anthropocene'', *Journal of Landscape Architecture* 1 (2014), pp. 6-19. Dirk Sijmons en Fred Feddes, *Landscape and Energy - Designing Transition*, Rotterdam: NAi Uitgevers/Publishers, 2014 en Dirk Sijmons, Mark Hendriks, *EO Wijers 11 - Verrukkelijk landschap. Naar een aantrekkelijk en vitaal platteland*, Wageningen: Blauwdruk, 2020.

spiegeling centraal staan. Daarmee komt inzicht in de verweven condities van natuur en menselijke cultuur. Niet-mensen als planten, dieren en microben geven eveneens de wereld vorm. Zij zijn de aderen van leven zoals het hart zuurstofrijk bloed naar spieren en organen stuurt. Nieuwe veerkracht van het hart is ook de veerkracht van de natuur, en vraagt bewustzijn en relativisme ten opzichte van eigen handelen. Philia kan antwoorden vinden waar onze ethische, morele en spirituele verantwoordelijkheden liggen ten opzichte van de levende wereld, inclusief onszelf.[47] In die dialoog willen we voorwaarden scheppen, waarbij mens en natuur als subject (het handelende) en object (het behandelende) niet meer tegenover elkaar staan maar samenleven in dezelfde levensstroom. Philia leert ons bewustzijn van plek en plaats ver weg en dichtbij vergroten, de rol van economie en politiek een ethische lading mee te geven, en onze eigen identiteit, zowel individueel als gemeenschappelijk, onder te brengen in een nieuw en positief geladen convenant van dier, plant, organismen en onszelf. De keuzes die we hierbij in onze cultuur maken, zullen niet alleen ons eigen bestaan beïnvloeden, maar ook toekomstig leven op aarde bepalen.

Carolyn Merchant ziet de natuur zelf als voorbeeld van een vitale en creatieve bemiddelaar die nieuwe vormen van bewustzijn kan generen. Natuur openbaart de rol van relaties en proces, en kan ons inspireren het rationale en gevoelsmatige, het empirische en intuïtieve met elkaar te verenigen.[48] Natuur is meer dan het visuele, omvat het ruimtelijke en temporele, is relationeel en symbiotisch in haar bouw, interactief, zoals het hart zelf, dat overigens in een andere traditie, zoals de taoïstische, ook de zetel van het denken is, van de *heart-mind* zoals David Hinton heeft uitgelegd.[49] Als ecologisch bewustzijn zijn hart en biophilia allesbehalve een mechanistisch construct, integendeel: ze zijn scheppend en in staat verder te reiken dan gevoelens van harmonie of disharmonie.

Herstel

Re-validatie van een infarct, lichamelijk, psychisch en sociaal, streeft naar een nieuwe gezondheid die onszelf maar ook onze omgeving beïnvloedt. Onze natuurliefde wordt onder deze conditie, desnoods via bypasses, gevraagd te luisteren en te anticiperen, om te reflecteren, te heroverwegen en om nieuwe doelen en herijking van waarden en

47 Bruno Latour, *Politics of Nature*, Cambridge Mass: Harvard University Press, 2004. Bruno Latour, *Oog in oog met Gaia. Acht lezingen over het nieuwe klimaatregime*, Amsterdam: Octavo, 2017. Timothy Morton, *Humankind. Solidarity with nonhuman people*, Londen/New York: Verso, 2017.

48 Carolyn Merchant, *Ecological Revolutions: Nature, Gender and Science in New England*, Chapel Hill: University of North Carolina, 1989.

49 David Hinton, *Hunger Mountain*, Boulder: Shambala Publications, 2012.

praktijken te ontwikkelen voor onze democratie, zoals Anne van Leeuwen en Albert Faber zo goed hebben uiteengezet.[50] De inzet van herstel is het delen van onze *philia* met anderen om een breed gedragen *agape* te worden, een liefde die niet terugvraagt. Agape neemt niet meer dan nodig is, dient mens en natuur met eerbied en respect zodat het onmogelijk is de mens lief te hebben zonder natuur lief te hebben: object en subject vallen samen. Agape wenst vanuit een holistische en empathische visie dieren, planten, landschappen, ecosystemen en biosferen gelijkwaardig onderdeel te laten zijn van ons handelen en onze besluitvorming. Agape laat ontdekken dat natuur meer is dan een risico waar we ons tegen kunnen verzekeren, meer is dan alleen dreigende catastrofe of met angst vervullende pandemie. Het kan natuurrampen als onherstelbaar gevolg van klimaatverandering en ingrijpende verstoringen van ecosystemen met hun impact op biodiversiteit en ziektes, tegemoet treden als resultaat van onze eigen eros en als een gedeelde bestemming.[51] Het herstel van het hartinfarct vraagt om een *metanoia*, een transformerende verandering van het hart, een spirituele bekering. Dat lijkt in onze overbevolkte wereld onmogelijk, maar dat ontslaat ons niet van te proberen op een alledaags en praktisch niveau een nieuwe *natuurcultuur* voort te brengen. Niet geleid door commercie en winstbejag willen we investeren in onderwijs en educatie, bestaande kaders doorbreken, zorgen voor een *communitas* van familie, school en samenleving, waarin die metanoia intergenerationeel gestimuleerd, geïnspireerd en gedeeld kan worden als een culturele opgave. Waar onze samenleving plekken ontwerpt, maakt en in stand houdt die kinderen en volwassenen toestaan in de alledaagse werkelijkheid natuur te ontdekken, te leren kennen en te begrijpen als een verbindende en inspirerende leefwereld (afb.9). De psycholoog James Gibson noemde dit 'affordance of the environment', omdat onze leefomgeving op die manier complementair aan onszelf kan worden en kan helpen de natuur-cultuur dichotomie op te heffen.[52] Geograaf Yi-Fu Tuan spreekt over aangeleerd omgevingsbewustzijn als *topophilia*, liefde voor de plek waar we zijn en die we leren begrijpen als een belangrijk bestanddeel van het

50 Albert Faber en Anne van Leeuwen, 'Nieuwe Instituties voor het Antropoceen', *Beleid en Maatschappij* 2019 (46) 4, pp. 463-472.

51 Francois Walter, *Catastrophes. Une histoire culturelle XVIe-XXIe siècle*, Parijs: Editions du Seuil, 2008. Rory Gibb, David W. Redding, Kai Qing Chin ea., 'Zoonotic host diversity increase in human-dominated ecosystems', *Nature*, 5 augustus, 2020, doi.org/10.1038/s41586-020-2562-8.

52 James J. Gibson, *The ecological approach to visual perception*, New York: Psychology Press, 2015 (oorspronkelijk 1979). M. Heras-Escribano, M. De Pinedo-García, M., 'Affordances and landscapes: Overcoming the nature–culture dichotomy through niche construction theory', *Frontiers in Psychology*, 8, 2018, Article 2294. doi.org/10.3389/fpsyg.2017.02294. Sara Hadavi, Rachel Kaplan, Mary Carol R. Hunter, 'Environmental affordances: A practical approach for design of nearby outdoor settings in urban residential areas', *Landscape and Urban Planning*, Vol.134, februari 2015, pp. 19-32, doi.org/10.1016/j.landurbplan.2014.10.001.

Afb. 9. Kinderen spelend in Teardrop Park, New York, Battery Park, 2004, Michael Van Valkenburgh Associates, Landscape Architects, New York. Foto: Erik de Jong, 2009.

toelaten van onze biophilia.[53] We kunnen daarmee van buitenstaander die alleen maar als bezoeker naar natuur kijkt, een onderdeel worden dat leeft en werkt met natuur en haar van binnenuit kan begrijpen.[54] Dit lijkt een utopisch verlangen, maar het is al eens eerder gebeurd: de revolutie in denken over natuur die Eli Heimans en Jac. P. Thijsse tot stand brachten rond 1900 leeft nog steeds voort als basis van ons natuurgevoel. Hun inzichten in de betekenis van 'levende natuur' en natuurbescherming was een biologisch, en naar mijn inzicht ook een ethisch, esthetisch en educatief reveil dat streefde naar bondgenootschap met natuur.[55] Erich Fromm schreef dat liefde een opgave is: een kunst, een manier van leven die vraagt om discipline, concentratie en geduld in alle levensfasen, een liefde die lijden kan verminderen maar ook kan

53 Yi-Fu Tuan, *Topophila*, New York: Columbia University Press, 1974, pp. 93.

54 Tim Ingold, *The perception of the environment: Essays on livelihood, dwelling and skill*, Londen: Routledge, 2000.

55 Marga Coesèl, Joop Schaminée, Lodewijk van Duuren, *De Natuur als Bondgenoot. De wereld van Heimans en Thijsse in historisch perspectief*, Zeist: KNNV Uitgeverij, 2007.

Afb. 10 a en b. Takahashi Dōhachi I & Taigadō II (Shukuya), of III (Yamaoka Geppō), toegeschreven, Kom met aan de buitenzijde kalligrafie met de Hart Sutra, binnenzijde een landschap met bergen, water, bomen en eilanden. Grijze craquelé kyōyaki met een aka-e rode overglazuur, gesigneerd Taigadō, Dōhachi, c. 1800. Collectie Erik de Jong. Foto: Jon de Jong.

aanvaarden.[56] Waar ook ter wereld. Een Japanse theekom van rond 1800 werd van buiten gekalligrafeerd met de Hart Sutra, één van de belangrijkste teksten uit het boeddhisme (afb.10). De sutra leert dat ons 'zelf' niet iets is dat apart staat, alle verschijnselen zijn uitkomst van afhankelijk ontstaan, alles en iedereen is met elkaar verbonden. Compassie voedt wat een gemeenschappelijke reis is van bevrijdend inzicht naar de andere zijde, zoals de mantra van de sutra duidelijk maakt.[57] Wie ín de kom kijkt, ontdekt landschappen van bergen en water, zo geschilderd dat ze in voortdurende beweging met elkaar zijn. Ergens in dat landschap zien we een mensfiguur, wandelend over een brug naar de overzijde, niet anders dan een onderdeel van deze weidse natuur. Agape is overgave tot *interzijn*, op weg, onderweg in en met de levende wereld.[58]

56 Erich Fromm, *The Art of Loving*, New York: Harper & Row, 1989, p.100.

57 Thich Nhat Hanh, *The Other Shore: A New Translation of the Heart Sutra with Commentaries*, Berkeley: Parallax Press, 2017. Thich Nhat Hanh, Norman Fischer, 'A New Look at the Heart Sutra, Lion's Roar Staff', 1 september, 2017, www.lionsroar.com/love-wisdom-buddha.

58 Thich Nhat Hanh, Sister Annabel Laity en Fred Eppsteiner, *Interbeing. The 14 Mindfulness Trainings of Engaged Buddhism*, Berkeley: Parallax Press, 1987.

Nieuwe natuurcultuur

Diagnose, operatie en heling zijn metaforen voor werkelijkheden die als wording van een nieuwe wereld tegelijkertijd plaatsvinden.[59] Friese burgers herontdekken de traditionele *mienskip* als gemeenschapszin en gezamenlijk draagvlak voor bescherming en behoud van hun cultuurlandschap met zijn weidevogels.[60] Paus Franciscus heeft met zijn encycliek *Laudato Si. Op weg naar de zorg voor het gemeenschappelijke huis* uit 2015 de katholieke kerk op een ecologisch spoor gezet.[61] Verklaringen uit de islamitische, Grieks-orthodoxe en joodse wereld, ook uit 2015, de Khoryug-beweging in het Tibetaans boeddhisme laten allen zien dat als ergens biophilia nu een kans zou moeten krijgen dan is het in het hart van de verantwoordelijkheid die geloof en spiritueel denken met zich meebrengen, voor individu, groep en organisatie.[62] De noodzaak voor *zorg* voor een kwetsbare aarde staat hier centraal, niet traditioneel

59 Sanne Bloemink, *De wilde wereld. Een nieuwe relatie met de natuur*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Pluim, 2020.

60 www.friesemilieufederatie.nl/nieuws/hoe-redden-we-de-grutto/.

61 Paus Franciscus, *Encycliek Laudato Si. Op weg naar de zorg voor het gemeenschappelijke huis*, 2015, laudato-si.nl/.

62 Marc Leijendekker, 'Pauselijke klimaatactivist: "De aarde schreeuwt om hulp". Interview Peter Turkson', *NRC*, 8 november, 2019, www.nrc.nl/nieuws/2019/11/08/pauselijke-klimaatactivist-de-aarde-schreeuwt-om-hulp-a3979679. Vgl. ook het archief van de tot 2019 internationaal opererende ARC, de Alliance of Religions and Conservation op: http://www.arcworld.org/.

Afb. 11. Lawrence Paul Yuxweluptun, *Rode man beziet Witte man die probeert het ozongat in de hemel te dichten*, 1990, acryl op canvas, 142.3 x 226.1 cm.

Collectie van de National Gallery van Canada, Montreal, aankoop 2012. Foto © NGC. Courtesy the artist and Garth Greenan Gallery, New York.

rentmeesterschap.[63] Onder druk van de aanleg van oliepijpleidingen op hun voorouderlijke grond, verdedigen grote groepen Native Americans hun rechten.[64] Spirituele waarden worden hier bewaakt, waarden die spreken van een biophilia die niet economisch en instrumenteel nut van natuur als grondslag heeft, maar bestaat in de intrinsieke verbondenheid met aarde, water, lucht en levende wezens als broeders en zusters in lange lijn met de voorouders.[65] In januari 2020 kwamen 45 inheemse volken uit Brazilië met het manifest *Piaraçu* waarin zij de Braziliaanse overheid beschuldigen van genocide, ethnocide en ecocide. Hun tekst spreekt van de diepe verbondenheid van hun cultuur, hun manier van leven met natuur, land en bos: 'somos a própria Natureza', 'wij zijn zelf de natuur'.[66] 'Seeds of Resistance', een fotografisch project van Pablo Albarenga toont deze verbondenheid indrukwekkend aan de wereld.[67] De oproep hun rechten dringend te respecteren zijn onderdeel van de emancipatie ten opzichte van het kolonialisme dat vele inheemse volken vanaf de late 19de eeuw tot nu alle rechten heeft ontzegd op zelfbeschikking. De instrumentele omgang met natuur strekt zich ook uit tot de behandeling van mensen, volken, culturen. Lawrence Paul Yuxweluptun (1957), Canadees kunstenaar van Coast Salish en Okanagan afkomst, laat zich vaak afbeelden in een T-shirt met het opschrift 'I Am Having a Bad Colonial Day'. Zijn polemische werk stelt, als Albarenga, de inheemse strijd voor autonomie en eigen rechten in één adem aan de kaak met de bescherming van natuur en milieu. Zijn doeken zijn gevuld met figuren uit de rijke mythologie van de Canadese en Amerikaanse North-West in een toxische, natuurlijke wereld vol destructie, hebzucht en overheersing (afb.11).[68] De Heiltsuk kunstenaar Nusi (Ian Reid) verbeeldde in 2014 Yágis, de zeegeest die de heilige wateren van de First Nations beschermt, met een olietanker in zijn bek, in respons op de aanleg van de Enbridge Northern Gateway Pipeline (afb.12). Onderdeel van de installatie 'One Mind, One Heart', is het werk een aanklacht tegen de huidige

63 Maria Puig de la Bellacasa, *Matters of Care. Speculative Ethics in More than Human Worlds*, Minneapolis en Londen: University of Minnesota Press, 2017.

64 www.telegraph.co.uk/news/2016/12/04/permit-dakota-access-oil-pipeline-rejected-victory-tribe-protesters.

65 M. Kat Anderson, *Tending the Wild. Native American Knowledge and the Management of California's Natural Resources*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 2005. Robin Wall Kimmerer, *Braiding Sweetgrass. Indigenous Wisdom, Scientific Knowledge, and the Teaching of Plants*, Minneapolis: Milkweed Editions, 2013.

66 apib.info/2020/01/20/manifest-of-piaracu/?lang=en, *Manifest of Piaraçu* 20 januari, 2020.

67 pabloalbarenga.com/Seeds-of-resistance, Pablo Albarenga, *Seeds of Resistance. Portraits of resistance beyond the trees* [work in progress].

68 Karen Duffek, Tania Willard (red.), *Lawrence Paul Yuxweluptun. Unceded Territories*, Vancouver BC Canada: Figure 1 Publishing/Museum of Anthropology at UBC, 2016.

Afb. 12. Nusi (Ian Reid), Heiltsuk Nation, '*Yágis*, cederhouten masker 2012, onderdeel van de presentatie 'One Mind, One Heart', in respons op de aanleg van de Enbridge Northern Gateway Pipeline, Vancouver, Museum of Anthropology (MOA). Foto: Courtesy of UBC Museum of Anthropology, Vancouver, Canada.

Afb. 13. Jacqueline Heerema, *Breath of Soil(s)*, grondboringen in Amstelpark als onderdeel van een kunstproject dat de bodem als levend klimaatarchief documenteert, i.s.m. Zone2Source (*Exploded View* tentoonstelling), Amsterdam 2019 - 2020. Foto: Michel Langendijk/Zone2Source.

kolonisatie en misbruik van het territorium van de First Nations.[69] Zulke actuele artistieke interventies worden tot handlanger in de strijd voor emancipatie en zijn een protest tegen de ontkenning dat de voorouderlijke landschappen van de First Nations en de oorspronkelijke rechten tot beheer en gebruik ervan een onverbrekelijke eenheid vormen met hun taal, mythologie en rituelen.

Nieuwe dialogen

Artistieke interventie als middel tot nieuw bewustzijn van de rol van natuur speelt ook dicht bij huis een steeds belangrijkere rol: als materiaal, als experiment, als verbeelding en voorstelling, als middel tot ecokritiek.[70] Een voorbeeld: in de afgelopen tijd heeft Zone2Source het Amstelpark met Glazen Huis in Amsterdam buiten traditionele museummuren ontwikkeld tot een levend laboratorium. Als parknatuur is het park zelf hydride en plek van aanschouwing, beleving, ontdekking en participatie. De projecten richten zich op het doen ontdekken van alternatieve relaties tussen kunst, wetenschap, techniek en natuur (afb. 13). De basis vormt een cross-disciplinair experiment en verdiepend (ArtScience)onderzoek, altijd met deelname van het publiek.[71] Dat kan de vorm krijgen van tentoonstelling of workshop. Presentaties en discussies hebben vaak een fluïde, performatief karakter, gebruikt om verbeeldingen en ervaringen voor alle zintuigen aan te reiken. Ze zijn bedoeld om ons te heroriënteren op wat een 21ste-eeuwse omgang met natuur en onze wereld kan zijn. Dit reikt van projectonderzoek naar het park en zijn erfgoed (de 'plek'), de status van de tuinman als vormgever en parkbeheerder, naar aarde en aardlagen, de relaties tussen mens en land, of onderzoek naar de mogelijkheid om een hybride organisme tussen mens en plant te creëren met behulp van hormonen als dragers van soort overschrijdende informatie. Hun Machine Wilderness-project omvat veldonderzoek, *in situ* prototyping en debat dat probeert de relaties tussen technologische processen en natuurlijke processen te verkennen. Kan technologie constructieve relaties aangaan met andere levende organismen in de ecosystemen waarin ze geplaatst wordt? En wel zo dat niet de mens maar *leven* centraal

69 In het Antropologisch Museum van Vancouver. Thane Bonar, 'One Mind, One Heart exhibit at MOA' 14 december 2012 – 28 april 2013, Multiversity Galleries, Exhibit Case 23. Museum of Anthropology Web. 21 januari, 2019. Nigel Haggan, 'Pipelines and the Poetics of Space. Bringing a fuller Set of Values to Environmental Assessment', *Langscape Magazine* Vol. 6 (2017) 1, pp. 65-69. J. Kramer, 'Figurative Repatriation: First Nations "Artist-Warriors" Recover, Reclaim, and Return Cultural Property through Self-Definition', *Journal of Material Culture*, 9 (2004) 2, pp. 161–182. doi.org/10.1177/1359183504044370.

70 Heather Davis, Etienne Turpin, *Art and the Anthropocene: Encounters Among Aesthetics, Politics, Environments and Epistemologies*, Open Humanities Press, 2015.

71 zone2source.net/nl/home/.

komt te staan en *zorg* een onderdeel wordt van uitvindingen?[72] Ook elders vinden nieuwe wegen hun koers, in het programma Young Innovators bijvoorbeeld, opgezet door het College van Rijksadviseurs, waar jonge ontwerpers (landschapsarchitecten, architecten en stedenbouwkundigen) oplossingen zoeken voor opgaven op het gebied van water, herbestemming en energietransitie.[73] Aan de TU Eindhoven vormen BioArt Laboratories in de bossen bij Strijp het hart van een zoektocht om natuur, kunst, wetenschap, technologie en creativiteit in de design disciplines opnieuw met elkaar te verbinden. Via bio-mimicry worden duurzame materialen en oplossingen voor de antropocene samenleving bedacht en getest.[74] De uitspraak van Fluxus-kunstenaar Robert Filiou, 'kunst maakt het leven veel interessanter dan de kunst zelf [is]', krijgt extra zeggingskracht als we zien hoe kunst en design, geconfronteerd met de problematiek van natuur en Antropoceen, in hun keuzes voor onderwerp, materiaal, samenwerking, uitvoering, plek en temporaliteit, zelf aan verandering onderhevig raken om bij te kunnen dragen aan een nieuw begrijpen van de relaties tussen natuur en mens.[75]

De wereld kan niet meer gezien worden als een *tabula rasa* waarop alles nieuw gemaakt kan worden, maar vraagt om context en samenhang, zoekt niet naar universalisme maar naar erkenning van diversiteit, ambiguïteit en onzekerheid.[76] Als afrekening met de strategieën van het modernisme zien we biophilia verschijnen als incubator van de ontwikkeling van omgevingsbewustzijn, van een natuurinclusieve en biodiverse stad. Timothy Beatly heeft in 2011 en 2017, met Wilsons hypothese als uitgangspunt, naar voren gebracht hoe biophilia een praktische leidraad kan zijn om natuur te integreren in het ontwerp van het stedelijk milieu.[77] Natuurinclusief denken draagt bij aan het besef van de rol van natuur in de opvoeding van kinderen, in welzijn, gezondheid en

72 Geciteerd naar: zone2source.net/en/category/research-programs-en/machine-wilderness-en/.

73 www.collegevanrijksadviseurs.nl/projecten/young-innovators.

74 bioartlab.com.

75 Robert Filliou, *L'art est ce qui rend la vie plus intéressante que l'art / El arte es lo que hace la vida más interesante que el arte*, Dijon: Presses du Reel, 2003.

76 Stephen Toulmin, *Cosmopolis. The Hidden Agenda of Modernity*, Chicago: The University of Chicago Press, 1990.

77 Timothy Beatly, *Biophilic Cities. Integrating Nature into urban Design and Planning*, Washington, Covelo, London: Island Press, 2011. Timothy Beatly, *Handbook of Biophilic City Planning & Design*, Washington, Covelo, London: Island Press, 2017.

geluk.[78] Dit is de laatste jaren uitgegroeid tot denken over een stadsnatuur, die niet alleen menselijke bewoners ten goede komt maar ons leert samenleven met flora en fauna als medeburgers in een 'zoopolis'.[79] Denken over groene stad en stadsnatuur vraagt om een transformatie van de rol van stedenbouw, architectuur, openbare ruimte, tuinen, parken en water om een leefbare, duurzame, biodiverse en klimaatbestendige biophilische stad te kunnen realiseren die de traditionele tweedeling tussen natuur en cultuur in stad opheft.[80] Natuurinclusieve architectuur is bezig aan een belangrijke opmars. De woontorens van Bosco Verticale van Stefano Broeri in Milaan uit 2014 zijn een belangrijk voorbeeld, maar theoretisch breder onderbouwd en natuurinclusiever, is *Vertical 2020*, een wooncomplex uit te voeren in Sloterdijk. Zoals een gierzwaluw de stad leest als een bergachtig landschap, met zijn horizontale en verticale verbindingen, als dicht en open, als steenachtig en waterrijk, zo vertegenwoordigt het ontwerp een biodivers woonlandschap met vele potentiele nissen voor vogels, planten en insecten. Tegelijkertijd verbindt het stad met aanliggend Brettenlandschap (afb.14).[81] Coronatijd heeft in verschillende wereldsteden de vraag naar meer samenhangend groen versterkt, naar andere opvattingen over de openbare ruimte, waar de straat niet meer uitsluitend overgeleverd is aan de auto, maar met de stoep eerder behoort bij ons huis, onze directe leefwereld. In 2019 schreef Zef Hemel in een advies aan de burgemeester van Amsterdam: 'De binnenstad vergt groot onderhoud. We moeten gaan tuinieren'.[82] De tuin als metafoor voor het ontwerp van de stad werd in 1993 door een stedenbouwkundige al eens eerder gesuggereerd, maar om politici en bestuurders tuinieren voor te houden als metafoor voor zorg, liefde en aandacht

78 Randy White, 'Moving from Biophobia to Biophilia: Develop Mentally Appropriate Environmental Education for Children', 2011, Newsletter White Hutchinson Leisure & Learning Group. www.whitehutchinson.com/children/articles/biophilia.shtml. Kathleen Ryan, Ashlee Holtman, 'The Biophilic Concept: Framing Learning with Nature', Conference: *Environmental Design Research Association EDRA43 Emergent Placemaking*, At Seattle, WA, 2012. www.researchgate.net/.../257923170.

79 Sue Donaldson en Will Kymlicka, *Zoopolis, A Political Theory of Animal Rights*, Oxford: Oxford University Press, 2011. Sue Donaldson, 'Animals and the Frontiers of Citizenship', *Oxford Journal of Legal Studies*, 34 (2014), pp. 201-219. 10.1093/ojls/gqu001. Sue Donaldson, 'Animals and Citizenship', *Minding Nature*, Spring 13 (2020), 2, www.humansandnature.org/animals-and-citizenship. Jacques Vink, Piet Vollaard, Niels de Zwarte, *Stadsnatuur Maken / Making Urban Nature*, Rotterdam: Nai uitgevers, 2017.

80 *Wild Amsterdam. Een Deltaplan Biodiversiteitsherstel voor een natuurrijk Amsterdam 2020 – 2025*, admin.dezwijger.nl/wp-content/uploads/2020/06/20200609_programmaboek-Deltaplan-Biodiversiteit-Amsterdam-A4-web.pdf.

81 Maike van Stiphout, *First Guide to Nature Inclusive Design*, Amsterdam: nextcity.nl, 2019.

82 Zef Hemel, *Een nieuwe historische binnenstad. Visie op de binnenstad van Amsterdam 2040*. In opdracht van Femke Halsema, burgemeester van Amsterdam, Amsterdam: 10 oktober, 2019, https://www.amsterdam.nl/bestuur-organisatie/werkmap/ons-beleid/ambities-uitvoeringsagenda-2019/fijne-buurten/visie-binnenstad/,.

Afb. 14. *Vertical 2020*, ontwerp voor natuurinclusieve woningbouw in Sloterdijk, ontwerp door NL Architects, Studio Donna van Milligen Bielke, Space Encounters, Chris Collaris en DS Landschapsarchitecten en De Dakdokters, Amsterdam, 2019. Herkomst illustratie: Maike van Stiphout.

Afb. 15a. De voedseltuin op de regeneratieve boerderij *Bodemzicht*, Landgoed Grootstal bij Nijmegen. Foto: Erik de Jong, 20 september 2020.

Afb. 15b. *Grow Food Gather Seeds*, straatbord in Bellingham WA, VS, 22 oktober 2019. Foto: Erik de Jong.

Afb. 16. De Heimanseik in het ARTIS-Park, een zomereik (*Quercus robur*) geplant in de tweede helft van de 18de eeuw. Foto: Ronald van Weeren.

voor het groot onderhoud van de Amsterdamse binnenstad, is in dit tijdsgewricht opmerkelijk. Twee jaar daarvoor namen bewoners van de West-Indische buurt zelf het initiatief om hun eigen buurt integraal, duurzaam en klimaatbestendig in te richten en problemen van regenwateroverlast, hitte en energietransitie aan te gaan door middel van groen-zelfbeheer en het versterken van sociale binding. Dit is maar één van vele lokale voorbeelden. Het laat zien hoe veranderende omstandigheden in de afgelopen tijd biophilia opwekken en stadsbewoners bewuster maken van de noodzaak tot samenwerking met natuur en klimaat, met elkaar, bestaande netwerken, scholen, gemeente en instellingen als Rainproof en Waternet ten gunste van een gezonde leefwereld. Dat initiatief bestaat er ook uit een proeftuin te willen zijn die als model kan dienen voor andere buurten om supralokale biotopen in (binnen)tuinen en straten, op daken en pleinen te creëren.[83] Internationaal profileren Londen (sinds 2019: 'greener, healthier and wilder'), Vancouver ('Greenest City: A Renewable City' als onderdeel van een 'Healthy City' strategie, sinds 2015) en Singapore (sinds 1967) zich als Parkstad, Groenste Stad en Tuinstad met visies waarin 'groen', 'park' en 'tuin' staan voor omvattende en integrale visies op de samenhang tussen ecologie, natuur, landschap, klimaat, economie, duurzaamheid, cultuur, gezondheid (fysiek en moreel), architectuur en transport.[84] Voormalige industrieterreinen, relicten van wat ooit de optimistische economie van de late 19de en 20ste eeuw was, bekend als *brownfields*, worden overal ter wereld tot nieuwe stadsparken getransformeerd. René van der Velde schreef er een fascinerend proefschrift over.[85] Daarin worden de relaties stad, mens en natuur, geschiedenis en geheugen opnieuw gedefinieerd, ver weg van ons bestaande romantische park- en natuurbeeld. Cultuurpark Westergasfabriek in Amsterdam is een goed voorbeeld.[86] De opkomst van voedseltuinen en voedselbossen als onderdeel van het stadslandschap is nog een voorbeeld van een nieuwe dialoog met de natuur. De tuinen en bossen werden door Carolyn Steel *Sitopia* gedoopt, van *situs* – voedsel, *topia*, plaats: plekken waar we ons confronteren met het systeem *aarde* als basis voor onze gezondheid.[87] Het streven naar een beter en duurzamer voedselsysteem leeft bij

83 www.westindischebuurtintransitie.nl. *Westindische buurt in transitie. Op weg naar een duurzame en toekomstbestendige buurt. Beeld- en inspiratieboek*, 20 juli, 2017, Atelier Groen Blauw.

84 Dirk Frieling, 'Vooruit, naar een hoger besef van tuinkunst', *Forum. Het Hollands landschap als Kunstwerk* 37 (1993) 1, pp. 16-18. Voor Londen zie: www.nationalparkcity.london/ en voor Singapore: eresources.nlb.gov.sg/history/events/a7fac49f-9c96-4030-8709-ce160c58d15c. Voor Vancouver: vancouver.ca/files/cov/greenest-city-2020-action-plan-2015-2020.pdf.

85 René van der Velde, *Transformation in Composition. Ecdysis of Landscape Architecture through the Brownfield Park Project 1975-2015*, proefschrift TU Delft 2018, promotores Prof.ir. D.F. Sijmons en Prof. dr. E.A. de Jong.

86 Olof Koekebakker, *Cultuurpark Westergasfabriek. Transformatie van een industrieterrein*, Rotterdam: Nai Uitgevers, 2003.

87 Carolyn Steel, *Hungry City. How Food Shapes our Lives*, Londen: Chatto & Windus, 2008, chapter 7.

een jonge generatie, verenigd in bijvoorbeeld het Slow Food Youth Network (SFYN).[88] Het bewustzijn dat wij zijn wat we eten vraagt om alternatieven voor de toekomst. Dat resulteert in de opkomst van regeneratieve landbouw, zoals Bodemzicht op Landgoed Grootstal bij Nijmegen, waar 21ste-eeuwse uitdagingen als klimaatverandering, biodiversiteitsverlies en boerencrisis worden vertaald naar een koolstofpositieve, biodiverse en winstgevende landbouw (afb. 15a).[89] Bodemzicht is niet zomaar een boerderij. Als project wordt het gevoed door een vernieuwende visie op het complexe web aan relaties dat natuur en mens samenweeft. Het schept daarmee een nieuwe cultuur van denken, handelen en doen, van respect en zorg (afb. 15b). Zo heeft ook het inzicht dat het planten van bomen en de restauratie en aanleg van bossen in onze steden en landschappen een essentiële strategie zijn ten dienste van leefbaarheid, klimaatadaptatie, biodiversiteit, gezondheid en ruimtelijke kwaliteit, overal ter wereld tot nieuwe initiatieven geleid.[90] Geboren uit actuele noodzaak werpt het een pregnant licht op de fundamentele vraag die Christopher Stone al in 1972 stelde ten aanzien van de betekenis en het recht van bomen.[91] Italo Calvino laat in zijn novelle *Il Barone Rampante* uit 1957 bomen de sociale, politieke, filosofische en historische werkelijkheid onderwijzen aan Cosimo Piovasco di Rondò, die op twaalfjarige leeftijd besloot zijn leven in bomen door te brengen want: 'wie de aarde goed wil waarnemen [moet] de nodige afstand bewaren'. Het planten van bomen door generaties voor ons, zo laat Calvino ons ontdekken, getuigt van besef dat een rechtvaardige samenleving niet zonder bomen kan (afb. 16).[92] Calvino's novelle onderstreept wat de antropologe Laura Rival in 1998 in haar *Social Life of Trees* naar voren bracht: dat bomen als levende organismen behoren tot onze cultuur omdat ze de meest zichtbare en krachtige symbolen zijn van sociaal proces en collectieve identiteit.[93]

88 slowfoodyouthnetwork.nl.

89 www.bodemzicht.nl.

90 S. L. Lewis, C. E. Wheeler, E. T. A. Mitchard, A. Koch, 'Restoring natural forests is the best way to remove atmospheric carbon', *Nature* 568 (2019), pp. 25–28 doi:10.1038/d41586-019-01026-8pmid:30940972. Jean-Francois Bastin, Devin Routh, Thomas W. Crowther, ea., 'The global tree restoration potential', *Science* 5 juli, 2019, Vol. 365, Issue 6448, pp. 76-79, DOI: 10.1126/science.aax0848.

91 Christopher D. Stone, 'Should Trees Have Standing? Towards Legal Rights for Natural Objects', in: *Southern California Law Review* 45 (1972), pp. 450-501.

92 Italo Calvino, *De baron in de bomen*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 2002 (oorspronkelijke editie *Il Barone Rampante* 1957), p. 84.

93 Laura Rival, *The Social Life of Trees. Anthropological Perspectives on Tree Symbolism*, Oxford: Berg, 1998.

Afb. 17. Chimpansee Amber rouwt om haar pas gestorven jong Ajabu, ARTIS Amsterdam, april 2012. Foto: Ronald van Weeren.

Een Parlement der Dingen

Donna Haraway, wetenschapsfilosoof en bioloog, spreekt herhaaldelijk van 'natuurculturen' om aan te geven hoe wij biologisch en sociaal verbonden zijn met andere levende wezens die mede bepalen hoe onze leefwereld, onze cultuur eruitziet.[94] Lang hebben we cultuur gedefinieerd door nadruk te leggen op de uniciteit van onze communicatie door middel van taal. We hebben ons willen onderscheiden door ons gebruik van gereedschap, ons begrip van een 'zelf', onze intelligentie (versus 'dierlijk' instinct). Wij alleen zouden gevoelens van verlies en rouw kennen. Maar onderzoek bij honden door Marc Bekoff, en primaten door Frans de Waal heeft aangetoond dat al deze typische 'culturele' karakteristieken niet langer opgaan en door dieren met ons worden gedeeld (afb. 17). Dat inzicht kan ons brengen tot een nieuwe ethische omgang met en empathie voor dieren.[95] Onderdeel van het onderkennen van de rol van andere levende organismen, is het streven naar bio-emancipatie. Heeft natuur ook rechten? Deze vraag raakt aan de plaats en betekenis van niet alleen natuur maar ook van onze cultuur. Wat houdt een democratie in als er geen vanzelfsprekende plaats gegeven kan worden aan natuur? Zoo-antropoloog Jet Bakels deed de suggestie om de koe in onze nationale historische canon op te nemen. Onze geschiedenis is immers niet alleen door mensen bepaald? De koe speelt een essentiële rol op ons bord, in ons glas, in verhalen, kunst, is bron van stikstof en oud embleem van onze identiteit.[96] Als natuur steeds meer cultuur wordt, zoals sommigen beweren, betekent dat een menselijke wereld zonder natuur, een kunstmatige wereld waarin een eenzijdige relatie met natuur bestaat die langzaam het onderspit delft? Bio-emancipatie betekent dat als cultuur ons ernst is wij ruimte voor natuur dienen te scheppen. De opgave de relatie dier, plant en mens opnieuw vorm te geven leeft binnen het hart van een zich vernieuwende cultuur aan het begin van de 21ste eeuw.[97] Die nieuwe cultuur bestaat, als wakker kussen van onze bio*philia*, uit nieuwe inzichten in de *intrinsieke* betekenis van dieren en planten en hun rol naast mensen. Filosoof en socioloog Bruno Latour ontwikkelde in *We have never been modern* (1991) het idee van het Parlement van de Dingen: een politieke structuur waarin ook niet-menselijke actoren gerepresenteerd worden.[98] Een Nederlands Parlement der Dingen werd op 23 september 2015 als een multidisciplinair platform

94 Donna Haraway, *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*, Chicago: Prickly Paradigm Press, 2003, Vol. I.

95 Marc Bekoff, Jane Goodall, *Minding Animals: Awareness, Emotions, and Hea*rt, New York: Oxford University Press, 2002.

96 Jet Bakels, 'Geef koe plek in canon', ingezonden brief *De mens en de natuur*, in *NRC* 15 juli, 2020.

97 Zie het recente overzicht van Sanne Bloemink, *De wilde wereld. Een nieuwe relatie met de natuur*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Pluim, 2020.

98 Bruno Latour, *We have never been modern*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1991/1993.

Afb. 18 a en b. Portret van Plant en Dier, naar aanleiding van de stichting van het Parlement der Dingen door Partizan Publik, 2015. Foto: Michiel Cotterink.

in ARTIS opgericht (afb.18).[99] De scheiding tussen natuur en cultuur ingevoerd door de 'moderne mens' is volgens Latour niets meer dan een illusie. Maar hoe geef je een stem aan een ding, plant of dier? Wat heeft het water ons te zeggen en welke keuzes maakt de eik, wat vertellen de zon, de wind, de aarde? Als wij als mensen bijvoorbeeld voogd zouden zijn voor dier en plant, hoe formuleren wij dan de belangen van het hout of de eekhoorn? Dat zou niet anders kunnen dan in een diepe dialoog met onszelf. Begrijpen en kennen wij genoeg van aarde, dier, water, lucht en plant om deze voogdij op ons nemen? We hebben immers van planten, dieren en dingen de ander gemaakt terwijl ze ooit met ons leefden. Op dit begrip van eigenaarschap hebben we onze maatschappij gebouwd. We maakten van planten en dieren die met ons bestaan de 'ander' en we structureerden de basis van onze samenlevingen rond het eigendom van deze dingen. Maar wat als we in onze antropocene wereld, die het resultaat van dit denken in eigendom is, in onze cultuur en politiek geen onderscheid maken tussen mens en natuur? Wat als we onze moraal (en het bijbehorende juridische denken) over samenleven niet alleen toepassen op de mens, maar ook op de rest van het leven? Wat als dingen een stem zouden hebben?[100] Wat als mensen rituelen en gebruiken hebben waarmee communicatie met de rest van de natuur mogelijk is, wat als we meer zouden luisteren?[101] Wat als de emancipatie van de mens zich doorzet naar de rest van het leven? Wat zouden de grondrechten van niet-mensen zijn?[102] Zulke vragen bestaan al langer en passen in een traditie die onbekend is gebleven omdat ze niet in ons wereldbeeld paste. Zo is er bijvoorbeeld de rechtszaak van dieren tegen de mensen die het 10de-eeuwse esoterische Broederschap van de Zuiverheid in het Iraakse Basra in scène zette.[103] Hun doel was om de verdiensten en goede eigenschappen van dieren, hun bewonderenswaardige eigenschappen en heilzame aard in kaart te brengen. Om de mensheid aan te spreken op haar verstrekkende onderdrukking en onrechtvaardigheid tegen de wezens die haar dienen. Eenmaal het woord gegeven, hebben de dieren veel te zeggen, zowel over hun eigen benarde situatie als over de menselijke conditie. Ze presenteren zichzelf als 'ding' met een eigen visie en eigen interesse. Dat maakt deze

99 theparliamentofthings.org/noordzee/over/.

100 Deze vragen en observaties werden geformuleerd door het Nederlandse Parlement der Dingen. Ontleend aan: www.ambassadevandenoordzee.nl/parlementp/home-parlement-van-de-dingen.

101 Eva Meijer, *Dierentalen*, Leusden: Isvw Uitgevers, 2016 en *Political Animal Voices*, Phd, Universiteit van Amsterdam, 2017.

102 Christopher D. Stone, 'Should Trees Have Standing?–Towards Legal Rights for Natural Objects', in: *Southern California Law Review* 45 (1972), pp. 450-501.

103 Lenn Goodman, Richard McGregor, *The Case of the Animals versus Man Before the King of the Jinn: An Arabic Critical Edition and English Translation of Epistle 22*, Oxford: Oxford University Press, in Association with The Institute of Ismaili Studies, 2010. De Zuivere Broeders van Basra, *De zaak van de dieren tegen de mensen*, vertaald door Remke Kruk, Amsterdam: Bulaaq, 2010.

rechtszaak tot een morele fabel. De dieren bekritiseren de menselijke overheersing hartstochtelijk en stellen systematisch de onderliggende ratio's aan de kaak als product van menselijke arrogantie. Het vernuftige en inzichtelijke ontwerp van elk schepsel, zeggen de dieren, getuigt van gods scheppende en voorzieningsgezinde weldaad. Maar de natuurlijke vroomheid, onbaatzuchtigheid, moed en het vertrouwen van de dieren vormen deugden die de mens maar al te vaak mist. De dieren berispen de eigenzinnigheid, trouweloosheid, nalatigheid en ongevoeligheid van de mens. Een dergelijk 'parlement' waar dieren opkomen voor hun rechten, beschreef ook filosoof Andō Shōeki in het 18de-eeuwse Japan onder de titel *Het Tribunaal der Dieren*. Zijn denkbeelden over de levende kosmos en de gelijkwaardigheid der dingen, geven een stem aan vogels, zoogdieren, insecten en vissen die de mens aanklagen.[104]

Antropomorfisme

Bij het scheppen van een ethisch bewustzijn ten opzichte van planten en dieren, is het onvermijdelijk dat antropomorfe projecties een rol spelen, iets dat vaak als negatief wordt bestempeld. Erica Fudge heeft er echter op gewezen dat wij zonder antropomorfisme niet in staat zijn om de aanwezigheid van een dier te begrijpen en te vertegenwoordigen: antropomorfisme kan een ethische functie hebben.[105] Frans de Waal spreekt in dat kader van kritisch antropomorfisme, want bij ons gebruik van antropomorfe woorden en beelden moeten wij ons telkens afvragen, hoe zijn ze precies ontstaan, waarom zo en in wiens belang?[106] Wat is nu precies dat onderscheid tussen mens en dier? Dit ondervragen van onszelf behoort bij de fase van herstel van ons infarct: beter dan het uit de weg gaan, kan kritisch antropomorfisme onze culturele vooroordelen, opvattingen, onbewuste verlangens en projecties ten opzichte van dieren en andere levende wezens blootleggen om vervolgens de stap te maken naar *interspecies* interactie. Niet denken *over* maar *met* dieren en planten. Alleen dan kan langzamerhand antropocentrisme omgebogen worden naar biocentrisme dat de waarden van philia en agape in zich draagt. Hier bewijst zich het belang van *animal studies*, een betrekkelijk nieuwe en succesvolle loot in de humaniora die uitgaat van de centrale rol die dieren in ons leven, onze natuur en cultuur spelen en dus een centrale plek in cultuurhistorisch onderzoek verdienen.[107] Essays van UvA-studenten in het kader van colleges over biophilia en Antropoceen hebben laten zien dat die

104 Andō Shōeki, *Animal Court: A Political Fable from Old Japan*, Darby PA: Diane Publishing Company, 1992. *Het Tribunaal der Dieren. Een Politieke Fabel uit het Oude Japan*, Amsterdam: De Driehoek, 1994.

105 Erika Fudge, *Animal*, London: Reaktion Books, 2002.

106 Frans de Waal, *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?*, New York: Norton, 2017.

107 Linda Kalof en Brigitte Resl (eds.), *A Cultural History of Animals*, Oxford/New York: Berg, 2007, Vols 1-6.

Afb. 19. De Whanganui rivier in Nieuw-Zeeland. 9 oktober 2008. Felix Engelhardt. Creative Commons Attribution 2.0 Generic License.

relatie natuur-mens talloze belangwekkende actuele en historische thema's oplevert in kunst- en muziekgeschiedenis, mediastudies, filosofie, literatuur, film, antropologie, religiewetenschap, talen en culturen, erfgoedstudies, wetenschapsgeschiedenis, sociologie en psychologie. Ze kunnen fundamenteel bijdragen aan een ecocritische exploratie van onze cultuur- en natuuropvattingen.[108] Dat nodigt tevens uit onze praktijk van cultureel en groen erfgoed te herdenken. Want wat en hoe hebben we eigenlijk binnen een wereld van kapitalistische ruïnes 'geërfd', zoals Anna Lowenhaupt Tsing schrijft?[109] Wat openbaart dit erfgoed eigenlijk over onze antropocene conditie?[110]

Ethiek en empathie

Rechten voor landschappen met water, planten, dieren en rotsen zijn overigens al onderweg: de rivier de Whanganui op het Noordereiland in Nieuw-Zeeland is sinds 5 augustus 2014 een eigen rechtspersoon (afb.19).[111] Dat kon worden aanvaard door het wereldbeeld van de Māori te accepteren, waar rivier en volk ondeelbaar zijn in hun identiteit. De Māori vallen samen met hun geografische leefgebied en omgekeerd. Het Māori-volk is dan ook de officiële en vanzelfsprekende tolk voor de rechten van deze rivier. Het zoeken naar een nieuw bewustzijn dat natuur en mens als inclusief ziet, kan veel leren van wat de wereldcultuur ons aanreikt. Een van de oudste en meest indrukwekkende voorbeelden zijn de 180 regels die in het jaar 300 door taoïsten in China werden geformuleerd en die lezen als een recent ecologisch manifest.[112] Centraal staat hierin het respect dat verlangd wordt ten opzichte van mannen, vrouwen,

108 K. Hiltner, *The Ecocriticism Reader*, London: Routledge, 2015. Vgl. Bijvoorbeeld voor een ecocritische rol van de kunstgeschiedenis: Exhibition Princeton University Art Museum: *Nature's Nation: American Art and Environment*, 13 oktober 2018 - 6 januari 2019. Karl Kusserow en Alan C. Braddock, *Nature's Nation American Art and Environment*, New Haven en Londen: Yale University Press, 2019. H.J. Zumbühl, S.U. Nussbaumer, 'Little Ice Age glacier history of the Central and Western Alps from pictorial documents', *Cuadernos de Investigación Geográfica / Geographical Research Letters*, Vol 44, No 1 (2018), doi.org/10.18172/cig.3363. Diego Arguedas Ortiz, 'The climate change clues hidden in art history', https://www.bbc.com/culture, 28 mei, 2020.

109 Anna Lowenhaupt Tsing, *The Mushroom at the End of the World. On the possibility of life in capitalist ruins*, Princeton en Oxford: Princeton University Press, 2015.

110 Vgl. Nina Möllers, Christian Schwägerl, Helmut Trischler (eds.), *Welcome to the Antropocene. The Earth in Our Hands*, München: Deutsches Museum and Rachel Carson Center Environment and Society/ Deutsches Museum Verlag, 2015. A. Propen, *Visualising Posthuman Conservation in the Age of the Anthropocene*, Columbus: Ohio State University Press, 2018. R. Harrison, C. Sterling, *Deterritorializing the Future: Heritage in, of and after the Anthropocene*, London: Open Humanities Press, 2020.

111 www.parliament.nz/en/get-involved/features/innovative-bill-protects-whanganui-river-with-legal-personhood/.

112 Kristofer Schipper, 'Daoist Ecology: The Inner Transformation. A Study of the Precepts of the Early Daoist Ecclesia', in: N.J. Girardot, J. Miller, L. Xiaogan, *Daoism and Ecology. Ways within a Cosmic Landscape*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2011, pp. 79-95.

Afb. 20. Veer. Roodstaartraafkaketoe, *Calyptorhynchus banksii,* Z.W. Australië. Collectie en foto: Maria Blaisse, Amsterdam.

kinderen, hun manieren van leven, gebruiken en cultuur en de natuur waarin en waarmee zij leven. Respect voor natuur en cultuur is ondeelbaar. We vinden er onder meer regels als: men zal niet 'onnodig bomen kappen', 'onnodig bloemen of kruiden plukken', 'giftig materiaal in meren, rivieren en de zee gooien', 'onnodig putten graven en daarmee de bodem vernielen', 'moerassen droogleggen', 'vissen of jagen en daarbij levende wezens doden', 'dieren en insecten in hun winterslaap opgraven', 'onnodig in bomen klimmen en daarbij nesten en eieren vernielen', 'vervuilende dingen in bronnen gooien', 'bronnen en venen afsluiten' en 'vogels en andere dieren verstoren'. De regels zijn onderdeel van een filosofie die landschap ziet als een afspiegeling van het eigen innerlijke landschap en de nadruk legt op het eigen handelen. Een eigentijds voorbeeld is de jonge Ta' Kaiya Blaney van de Canadese Tla A'min Nation. Ook zij pleit voor een stem geven aan wat geen stem heeft: dieren, planten, water en lucht.[113] In haar cultuur zijn aarde en lucht 'heilig' en worden ze beschouwd als familie. Dit is een spiritueel en ecologisch begrip dat zich afzet tegen de dominante westerse visie waar 'heiligheid' van natuur niet langer een begrip of inspiratie is. Dichter bij huis zouden we vaker Nederlanders met een Surinaamse, Turkse of Marokkaanse herkomst moeten laten vertellen over herinneringen aan en hun relatie tot landschap, water, dieren en planten. Hoe bezien zij de wereld, wat is de rol van

113 www.takaiyablaney.com.

natuurkennis en natuurervaring, welke plaats heeft natuur in hun cultuur?[114] Hier gaat het niet enkel om de controleerbare gegevens van de wetenschap, maar ook om inzicht krijgen in praktische ervaringskennis, in tradities, verhalen en gebruiken die allemaal spreken van wat natuur in verschillende culturele contexten kan betekenen. Dat kan bij het ontwikkelen van een nieuwe, biophilisch geïnspireerde, inclusief georiënteerde natuurcultuureducatie een grote rol spelen. Carlson en Berleant hebben indringend geschreven over de noodzaak tegenstellingen op te heffen tussen natuur- en cultuurwetenschappelijke visies, tussen het intellectueel 'kennen' en doorgronden van natuur versus esthetisch, intuïtief en gevoelsmatig begrijpen en ondergaan.[115] In zijn *Consilience. The Unity of Knowledge*, heeft Edward Wilson de hartenkreet geuit dat de noodzaak tot bewijsvoering in de empirische onderzoeksmethode van de moderne natuurwetenschappen ieder spoor van transcendentalisme ten opzichte van natuur zo kritisch heeft benaderd dat alle vormen van intuïtie, gevoel en openbaring a priori als niet ter zake doende kon worden weggelachen en als niet serieus beschouwd.[116] Met als gevolg dat ook veel niet-westerse manieren van natuurliefde

114 M.E. Kloek, *Colourful green: immigrants' and non-immigrants' recreational use of greenspace and their perceptions of nature*, proefschrift Wageningen University Research, 2015. David Veenstra, *Visies op Natuur van Marokkaanse, Surinaamse en Turkse Amsterdammers. Krijgen 'zij' een plek in Artis?,* verslag geschreven bij de ARTIS-leerstoel vanuit de studie Antropologie, UvA/ARTIS 2019.

115 Allan Carlson, Arnold Berleant (red.), *The Aesthetics of Natural Environments*, Peterborough: Broadview Press, 2004.

116 Edward O. Wilson, *Consilience. The Unity of Knowledge*, New York: Vintage Books, 1999.

en natuurbeschouwing als niet relevant konden worden 'weggezet'. 'Mensen hebben behoefte aan een geheiligd verhaal. Zij verlangen in de een of andere vorm naar de betekenis van een breder doel', schrijft de Harvard-bioloog.[117] Zijn opmerking is een pleidooi om naast wetenschappelijke kennis, de ervaringswerelden van gevoel, ethiek, spiritualiteit, moraal en schoonheid hun essentiële rol in het ontwerp van een nieuw convenant met de natuur te laten spelen. Ik merkte zelf onlangs hoe een veer, gevonden in Z.W. Australië, mij raakte door haar verschijning. Het vormde aanleiding te proberen mijzelf in haar te verplaatsen als een gegeven met een eigen bestaan (afb. 20). Losgemaakt, opzichzelfstaand, spiegelde de veer immers haar oorspronkelijke drager, de vogel met wie zij ooit een geheel was. Als onderdeel van haar oorsprong was zij in overeenstemming met haar eigen functie en bestemming. Waardig omwille van zichzelf wekte zij mijn opmerkzaamheid en niets kon haar die waardigheid ontnemen. 'Het [is] een gezond makend en noodzakelijk gegeven om ons opnieuw op de aarde te richten en in de beschouwing van haar schoonheden de betekenis van verwondering en nederigheid te onderkennen', deze woorden werden vijfenvijftig jaar geleden geschreven door de biologe Rachel Carson (1907-1964) in *Sense of Wonder*, haar laatste boek, speciaal bedoeld voor kinderen en hun ouders.[118] Haar gedachten kwamen voort uit de scherpe, langjarige, observatie van de aantasting van natuur en landschap tijdens het ontstaan van de moderne welvaartstaat in Amerika. Nu we vier generaties later leven, moeten we constateren dat Carsons milieubewustzijn, gevoed door een wetenschappelijke en poëtische benadering, hoogst visionair is gebleken, gezien de huidige staat van natuur en milieu. Ons Antropoceen openbaart een noodzaak tot een hernieuwd lezen van haar werk in onderwijs en wetenschap samen met andere auteurs die indringende pleidooien hielden voor een andere omgang met onze wereld. In 1949 schreef bosbeheerder, ecoloog en natuurbeschermer Aldo Leopold (1887-1948): 'Het is voor mij onbegrijpelijk dat een ethische verhouding tot land kan bestaan zonder liefde, respect en bewondering voor land, en een hoge achting van zijn waarde. Met waarde bedoel ik dan natuurlijk iets dat veel breder is dan economische waarde. Ik bedoel waarde in filosofische zin'.[119]

117 Wilson: 'People need a sacred narrative. They must have a sense of larger purpose, in one form or another, however intellectualized'.

118 Rachel Carson, *The Sense of Wonder. A Celebration of Nature for parents and Children*, New York: Harper & Row, 1965: 'It is a wholesome and necessary thing for us to turn again to the earth and in the contemplation of her beauties to know the sense of wonder and humility'.

119 Aldo Leopold, 'The Land Ethic', from *Sand County Almanac*, Oxford: Oxford University Press, 1987 edition, originally published in 1949: 'It is inconceivable to me that an ethical relation to land can exist without love, respect and admiration for land, and a high regard for its value. By value, I of course mean something far broader than mere economic value; I mean value in the philosophical sense'.

Zo vinden we bij beide auteurs, al ver voor Edward Wilson, dat biophilia, liefde voor het levende, voor natuur, allereerst gevoed wordt door bewondering en nederigheid ten aanzien van onze eigen positie, en door ethiek, die empathie, verantwoordelijkheid en zorg betekent. We dienen bij onszelf te rade te gaan waarom wij hebben nagelaten werkelijk te luisteren en te handelen naar deze stemmen. Onze revalidatie kan niet zonder zulke inzichten.[120]

Natuur en cultuur

Donna Haraway (1944), Bruno Latour (1947) en de antropoloog Philippe Descola (1949) hebben alle drie naar voren gebracht dat het niet langer zin heeft natuur en cultuur te onderscheiden zoals we in de 20ste eeuw hebben gedaan.[121] Het dualistisch denken dat er aan ten grondslag ligt, is onvruchtbaar. De mens kan en mag zichzelf niet langer als de autonoom opererende, rationele kroon van de schepping zien.
Het Antropoceen openbaart ten volle waar ons menselijk handelen toe heeft geleid. Het betekent dat we zijn aangeland op het moment waarop de mens zich dient te onteigenen van zijn centrale autonomie. De meer dan menselijke wereld wil vanuit verschillende perspectieven worden bezien en begrepen. Cultuur kan niet langer in hiërarchie boven natuur staan, alleen al omdat zij meer door natuur wordt bepaald dan we wensen te beseffen. Ruimte is nodig voor manieren van begrijpen en omgang gebaseerd op een nieuwe, open ethiek, die naast rationeel denken gevoed wordt door biophilia die empathie, spiritualiteit en zorg omvat, al zullen wij ons nooit geheel van onze natuurliefde als eros kunnen bevrijden. Waar het traditionele humanisme de mens centraal heeft gezet en tot centrum van de wereld heeft gemaakt, probeert posthumanisme daarentegen op een speculatieve en fluïde manier te ontdekken hoe menszijn opnieuw gedefinieerd kan worden.[122] Het streeft naar de erkenning van diversiteit en integraliteit van natuur en cultuur, naar *natuurcultuur*. Het wenst de starre grenzen tussen mensen, dieren, planten, organismen en machines, mannen, vrouwen en dingen op te heffen. Dat betekent een noodzakelijke en essentiële transformatie van

120 Voor een biografie over Carson zie: Linda Lear, Rachel Carson: *Witness for Nature*, Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 1997. Carsons gedachtegoed wordt levend gehouden in het Carson Center in München: www.carsoncenter.uni-muenchen.de/about_rcc/archive/mission/rachel_carson_bio/index.html.

121 Voor Latour zie noot 47 en 98. Philippe Descola, *Beyond Nature and Culture*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2013 en Donna Haraway, *Manifestly Haraway*, London/Minneapolis: University of Minnesota Press, 2016, pp. 93-117.

122 Francesca Ferrando, 'Posthumanism', *Tidsskrift for Kjønnsforskning*, 2014, nr. 2, pp.168-17. Het wordt steeds evidenter als belangrijke thematiek in onderscheiden initiatieven als het bestaan van het tijdschrift *Humansandnature*, de *Critical Climate Change* serie van de Open Humanities Press, de Benelux Association for the Study of Art, Culture and the Environment, de recente oprichting van Sapiens aan de Zuidas in Amsterdam.

het modernistische westers wereldbeeld. Biophilia stelt ons in staat de verschillende zijnsperspectieven en morele idealen te begrijpen die binnen onze eigen cultuur en andere culturen zijn ontwikkeld in hun omgang met en beleving van natuur.[123] Grotere inclusiviteit genereert inspiratie voor strategieën ten aanzien van het begrijpen van de samenhang tussen biodiversiteit, culturele waarden en praktijken. Biophilia genereert respect voor hun bestaan en de noodzaak tot instandhouding, lokaal en globaal.[124]
Dat alles komt samen bij onszelf, in daar waar wij ons zelf bevinden. Het tedere handgebaar van Rubens Peale waarmee hij de aarde aanraakt waarin de *Pelargonium inquinans* groeit, drukt zijn zorg uit, visualiseert zijn empathie, hun verbond. Zulke biophilia, liefde voor het levende, leeft als hartskwaliteit in ieder van ons.

Ees, juli-september 2020

---

123 Freya Mathews, *Cultural relativism and Environmental Ethics*, IUCN Ethics Working Group No.5, www.freya-mathews.com, E. Deutsch, 'A Metaphysical Grounding for Natural Reverence: East-West', Environmental Ethics 8 (1970), pp. 293-99. Matthijs Schouten, *Spiegel der Natuur. Het natuurbeeld in cultuurhistorisch perspectief*, Utrecht: KNNV/Staatsbosbeheer, 2005.

124 *Culture and Conservation. Investigating the Linkages between Biodiversity, Protection and Cultural Values and Practices*, Arcus Foundation, 2016. Johan van de Gronden, 'Variaties op een evolutionair thema. Talen, soorten en culturen', in: *Wijsgeer in het Wild. Essays over mens en natuur*, Amsterdam: Athenaeum, Polak en van Gennep, 2015, pp. 93–109.